Tarbiyat Modares University

The Journal of Spatial Planning

Winter. 2024. Vol 27. Num 4

Research Paper

Religious-Cultural Places as a Third Place: Explaining the Role of Mosques in the Social Sustainability of Khorramabad City

Kamran Dolattyarian [1*], Mohammed Hassan Yazdani [2], Ata Ghafari Gilande [3], Hossein Nazmfar[4]

1. PhD Student in Geography & Urban Planning, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.
2. Professor in Geography & Urban Planning, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.
3. Professor in Geography & Urban Planning, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.
4. Professor in Geography & Urban Planning, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.

Received: 2024/06/16
Accepted:2024/07/17

ABSTRACT

Mosques, as a third place, have had various functions since the beginning of Islam until today. Apart from prayers and rituality, these religious and cultural places have always played a significant role in socio-cultural affairs and strengthening high human ideals. The purpose of the current research is to explain the role of mosques as a third place in the social sustainability of Khorramabad city. The research method is descriptive-analytical and survey type. The statistical sample of the research includes 150 citizens of Khorramabad city, who were surveyed in a simple random way using Sample Power software. SPSS26 and AMOS24 software were applied for data analysis. The results of the single-sample T-test of the research showed that mosques with an average of 2.92 have an inconsiderable role in the social stability of Khorramabad city. Also, the results of the second-order factor model of the research showed that among the studied dimensions, the political-cultural dimension with a load factor of 0.98 has the most impact and the social and economic dimension with a load factor of 0.42 has the least impact in Khorramabad city. Finally, the results of the analysis of the course of the structural model of the research showed that achieving social sustainability through mosques in Khorramabad city by improving the effective indicators in the six dimensions of social capital, social interactions and increasing the sense of bonding, free exchanging the opinions and votes, strengthening social solidarity and strengthening morale. With weighted covariance of 0.49, 0.48, 0.47, 0.42, 0.32 and 0.19 is conceivable.

Keywords: *Mosques; Third Place; Public Spaces; Social Sustainability; Khorramabad City.*

***Corresponding Author:** PhD Student in Geography & Urban Planning, Mohaghegh Ardabili University, Ardabil, Iran.
ORCID: 0000 0002 2268 789X

Kamran.Dolatyari@uma.ac.ir

Extended Abstract

Introduction

Public spaces encompass a wide array of locations, such as streets and urban squares, where various elements like physical surroundings, behaviors, emotions, and interactions converge to foster an environment conducive to freedom, democracy, and social inclusion for the formation of a cohesive community. The primary objective of the present study is to explore the significance of mosques as communal spaces in contributing to the socio-cultural sustainability of Khorramabad city. In this vein, we endeavor to address the following inquiries: What role do mosques play as a third place in promoting social cohesion in Khorramabad city? Which particular dimension holds greater importance among the sustainability indicators and components in Khorramabad city? How do the components and indicators of mosque sustainability relate within the scope of this research?

Methodology

The present study is characterized as a descriptive and analytical inquiry concerning its pragmatic aim, methodological approach, and overall generalizability, which aligns it with a survey design. The requisite data and information for this study were gathered utilizing both library and field techniques. Utilization of the SPSS26 software facilitated data analysis, while descriptive and inferential statistical analyses (specifically, T-test) were employed based on the scale of measurement of the variables. In the process of identifying the nature and extent of the relationship among the various factors influencing social sustainability, the technique of structural equation modeling was implemented through the utilization of AMOS23 software. The study focused on the residents of Khorramabad city as the statistical population, with particular attention to the research topic concerning the hypotheses' nature. To determine the necessary sample size, Sample Power software was employed, leading to an examination of 150 individuals as the research sample. An assessment of the research tool's reliability was conducted using Cronbach's alpha coefficient, revealing a calculated alpha value of 0.784 for the research variables, indicating a satisfactory level of reliability.

Results and discussion

The outcomes indicated that the mosques within Khorramabad city minimally impact the social stability of said city, necessitating the development of strategic revisions at both the administrative and operational levels. Moreover, the results from the examination of the research trajectory unveiled that, within the scope of the study, the political and cultural aspect exhibited the most substantial influence, with a factor loading of 0.98, succeeded by the religious-educational, social, and economic aspects with factor loadings of 0.73 and 0.42, respectively. These entities are situated in Khorramabad city. The outcomes derived from the structural model of the study indicate that the impact of mosque parameters on the social sustainability of Khorramabad city is both positive and statistically significant. Specifically, the findings reveal that enhancing social capital by a factor of 0.36, promoting social interactions and fostering a sense of belonging by 0.34, facilitating the open exchange of opinions and votes by 0.30, reinforcing the spirit of social solidarity by 0.23, and nurturing collective spirit by 0.14, all contribute to the social stability of Khorramabad city.

Conclusion

Mosques are revered as sacred places in the eyes of the divine, with Muslims mandated to revere and engage in prayer within their confines. In contemporary society, these religious edifices hold significance as emblematic representations of Islamic communities, serving as pivotal centers for societal interaction and the dissemination of cultural and civilizational values. Their enduring presence contributes to the cultivation of auditory and visual aesthetics, facilitates social engagement, advocates for equitable

	principles, and fosters unity and communal solidarity. The society and its audience demonstrate significant effectiveness; Upon examining the historical context of Islam, it becomes evident that a majority of the religious, political, and cultural communities originated within the mosque; Essentially, the continuity of Islamic culture with regards to its dynamism and mobility has been entrusted to these religious-cultural hubs, which have significantly shaped the civilizational trajectory of Islamic Iran over an extensive period. The foundational framework of the forthcoming study is rooted in the concept of the "third place" proposed by the American sociologist Ray Oldenburg, which the author juxtaposed with one of the prominent attributes of Iranian Islamic urban areas - the mosque, leading to several insightful deductions. Consequently, recommendations are put forth to enhance, socialize, and reinvigorate the pivotal role of mosques within the city of Khorramabad.

فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا
دانشگاه تربیت مدرس

دوره ۲۷، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۲

اماکن عبادی- فرهنگی به مثابه یک مکان سوم: تبیین نقش مساجد در پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد

کامران دولتیاریان*[۱]، محمدحسن یزدانی[۲]، عطا غفاری گیلانده[۳]، حسین نظم فر[۴]

۱. دانشجوی دکتری، گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران. (نویسنده مسئول).
۲. استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.
۳. استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.
۴. استاد گروه جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۷
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۲۷

چکیده

مساجد به عنوان یک مکان سوم از صدر اسلام تا به امروز دارای کارکردهای مختلفی بوده‌اند. به طوریکه این اماکن مذهبی فرهنگی علاوه بر بُعد عبادی و نیایشی همواره در امور فرهنگی- اجتماعی و تقویت آرمان‌های والای انسانی ایفای نقش کرده‌اند. هدف پژوهش حاضر تبیین نقش مساجد به عنوان یک مکان سوم در پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد است. روش تحقیق توصیفی- تحلیلی و از نوع پیمایشی است. نمونه آماری مورد پژوهش شامل ۱۵۰ نفر از شهروندان شهر خرم‌آباد است که به صورت تصادفی ساده با استفاده از نرم‌افزار Sample Power مورد بررسی قرار گرفته‌اند. برای تجزیه‌وتحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای SPSS26 و AMOS24 استفاده گردید. نتایج حاصل از آزمون T تک نمونه‌ای پژوهش نشان داد مساجد با میانگین ۲/۹۲ نقش کمی بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد دارند. همچنین نتایج مدل عاملی مرتبه دوم پژوهش نشان داد در میان ابعاد مورد مطالعه، بُعد - سیاسی فرهنگی با بار عاملی ۰/۹۸ داری بیشترین اثرگذاری و بُعد اجتماعی و اقتصادی با وزن عاملی ۰/۴۲ دارای کمترین اثرگذاری در شهر خرم‌آباد است. در نهایت نتایج تحلیل مسیر مدل ساختاری پژوهش نشان داد که دست‌یابی به پایداری اجتماعی از طریق مساجد در شهر خرم‌آباد با بهبود شاخص‌های اثرگذار در شش بُعد سرمایه اجتماعی، تعاملات اجتماعی و افزایش حس تعلق، تبادل آزادانه عقاید و آرا، تقویت همبستگی اجتماعی و تقویت روحیه جمعی با وزن‌های کوواریانسی ۰/۴۹، ۰/۴۸، ۰/۴۷، ۰/۴۲، ۰/۳۲ و ۰/۱۹ امکان‌پذیر است.

واژگان کلیدی: *مساجد، مکان سوم، فضاهای عمومی، پایداری اجتماعی، شهر خرم‌آباد.*

۱. مقدمه

بیش از ۵۰ درصد جمعیت جهان در مناطق شهری زندگی می‌کنند و این تعداد تا سال ۲۰۵۰ به ۸۰ درصد خواهد رسید. گزارش‌های سازمان ملل نشان می‌دهد این افزایش جمعیت، مشکلات شهرنشینی را در ابعاد زیست‌محیطی، ترافیک، مصرف انرژی، آلودگی هوا، تغییرات اقلیمی و جرم و جنایت بسیار پیچیده کرده است

* نویسنده مسئول: Kamran.Dolatyari@uma.ac.ir

(Alderete, 2021; Kunzmann,2020)، که نتیجه چنین تغییراتی را می‌توان بر محیط اقتصادی و به خصوص جغرافیای اجتماعی- زیستی شهرها مشاهده کرد (Rasoolimanesh et al., 2011; Hassan & Lee, 2015). بنابراین افزایش کیفیت زندگی در شهرها در ابعاد مختلف به یک مسئله ضروری برای پایداری اجتماعی تبدیل شده است (Børrud, 2018; Thin, 2012)؛ به طوریکه بیشتر تحقیقات حوزه برنامه‌ریزی شهری در حال بررسی زیست‌پذیر کردن فضاهای شهری، با رویکرد توسعه پایدار است (Mouratidis, 2018; Shekhar et al., 2019; Tonne et al., 2021).

دستیابی به توسعه پایدار شهری به دلیل ماهیت پیچیده در حال تکامل آن دشوار است. اصطلاح «توسعه پایدار» در سال‌های اخیر مشتقات مفهومی بسیاری را تجربه کرده، اما به طور گسترده در ماهیت اصلی خود استفاده می‌شود و توسعه‌ای است «نیازهای نسل حال حاضر را بدون به خطر انداختن نیازهای نسل‌های آینده برآورده می‌کند» (Al-Hagla, 2008; Kates et al., 2005). در حالیکه مفهوم توسعه پایدار بر سه رکن رفاه اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی استوار است، یک ستون نهادی توسط دستور کار ۲۱، توسط صاحب‌نظران این حوزه به آن اضافه شد که بیشتر بعُد اجتماعی شهرها را مدنظر قرار داده بود (Dawodu et al, 2016; Sharifi & Murayama, 2013; Huang et al, 2015). و این دستور کار بر پایداری مفاهیمی مانند، فضاهای عمومی، رفاه بلندمدت انسان، ایجاد تعادل در مصرف منابع آب، جلوگیری از آسیب‌های زیست‌محیطی، بهره‌وری مناسب از منابع و ایجاد برابری، عدالت و دموکراسی تأکید دارد (Salles Martins et al., 2021: 1). بنابراین با این توصیفات می‌توان گفت که بعُد اجتماعی توسعه پایدار از اهمیت بسیاری برخوردار است که به طور خاص انسان و محیط اجتماعی-فرهنگی که در آن زندگی می‌کند را رکن اساسی خود می‌داند. به واقع این بعُد از توسعه، آزادی و عدالت و ظرفیت‌سازی برای ایجاد فضاها و اماکن عمومی، اجتماع‌پذیری مردم، ایجاد سرزندگی و نشاط، توزیع عادلانه منابع، اشتغال و آموزش، تأمین زیرساخت‌ها و خدمات اساسی و عمومی را مورد تأکید قرار می‌دهد (Colantonio, 2007; Reed, 2007; Bramley & Power, 2009).

بنابراین تاب‌آوری شهرها و جوامع در برابر مشکلات مختلف به فضاهای عمومی، تعاملات بین محیط ساخته‌شده شهری و اماکنی که زمینه پایداری امن را فراهم می‌کنند بستگی دارد (Amirzadeh et al., 2022; Sharifi, 2019; Wang et al., 2020). در این میان فضاهای عمومی (اماکن عمومی) مفهومی است که شامل طیف متنوعی از مکان‌ها، خیابان‌ها و میدان‌های شهری می‌شود که در آن محیط فیزیکی، رفتارها، احساسات، عواطف و دیدوبازدیدها با هم آمیخته می‌شود و زمینه آزادی، دموکراسی و شمولیت را برای ساخت یک اجتماع یکپارچه فراهم می‌کند (Carmona, 2019; Aguila et al., 2019; Low & Smart, 2020). این فضاها همواره به عنوان یک مؤلفه ضروری برای تعاملات اجتماعی در شهرهای تاریخی و معاصر در زمینه‌های برنامه‌ریزی شهری، طراحی و مطالعات شهری مورد تحقیق و بررسی قرار گرفته‌اند (Li et al., 2022)، و نقش فعالی در سلامتی، طراوت زندگی و توسعه زندگی دموکراتیک بازی می‌کنند (نظم فر و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۳۹-۱۳٤). به این مکان‌ها، فضاهای فیزیکی هم گفته می‌شود که برای گروه‌های

مختلف مردم قابل‌دسترسی هستند و خارج از مالکیت خصوصی هستند (Madanipour, 2015; Mandeli, 2019). جایی که زندگی و تعاملات اجتماعی آشکار می‌شوند، فعالیت‌های اقتصادی و سنت‌ها انعکاس می‌یابند و شهرهایی پرجنب‌وجوش با ویژگی گفتگو برای مسائل اجتماعی و سیاسی شکل می‌گیرد (Gehl, 2004; Harvey, 2000; Jacobs, 1961). هبیتات[1] (سازمان اسکان بشر) فضاهای عمومی را به این صورت تعریف می‌کند: مکان‌های عمومی که قابلیت دسترسی دارند، برای همه قابل‌استفاده و رایگان هستند و احساسی لذت‌بخش و توأم با نشاط را برای همه شهروندان فراهم می‌کنند و به درک بهتر از محیط و رفاه ذهنی کمک می‌کنند (Bornioli et al., 2018; Bornioli et al., 2023; Liu et al., 2020).

مساجد یکی از مهم‌ترین مکان‌های سوم[2] عمومی در ساختار شهرهای اسلامی هستند که از دیر باز دارای نقش‌های متعدد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و سیاسی مختلفی بوده‌اند. مسجد یک واژه عربی به معنای مکان سجده و عبادتگاه ویژه مسلمانان است (Firman, 2022; Ilham, 2022; Manouchehrifar & Forester, 2021). طبق آموزه‌های دین مبین اسلام فضاهای عمومی مانند مساجد باید به آسانی برای همگان در دسترس و قابل رؤیت باشند، این مکان‌ها فقط برای عبادت نیستند بلکه مکانی برای «وحدت»، همکاری‌های فرهنگی، ترویج گفتگوی ادیان، شکل‌دهی هویت و جمع شدن افراد بدون تبعیض نژادی و هرگونه نابرابری هستند (Campdepadrós-Cullell et al 2021; Rosyid, 2017). به عبارتی دیگر این مکان‌های عمومی از یک‌سو عامل تقویت تعاملات اجتماعی و اجتماع‌پذیری هستند (Cao & Kang, 2019)، و از سوی دیگر از آنها به عنوان فضایی برای حوادث غیرمترقبه، امور خیریه، تزکیه نفس و تقویت سرمایه اجتماعی استفاده می‌شود که زمینه پایداری اجتماعی در شهرها را به وجود می‌آورند. یکی از نظریه‌های مرتبط با فضاهای عمومی، مفهوم مکان‌های سوم است که در سال ۱۹۹۹ توسط ری اولدنبورگ[3] جامعه‌شناس آمریکایی مطرح شده است، مکان‌های سوم فضاهای عمومی جذاب و پرطرفداری هستند که به محیط زندگی غیررسمی شهروندان ساکن در شهرها معنا داده و در کنار آن مسیر را برای تحقق اهدافی چون توسعه اقتصادی، رفاه اجتماعی، تعاملات اجتماعی، امنیت شهری، حس تعلق، مشارکت و مسئولیت‌پذیری اجتماعی هموار می‌سازند.

با ورود به قرن بیست یکم و اهمیت یافتن روز افزون شهرها و ساکنان آنها در راستای دستیابی به یک پایداری جهانی، مباحث مربوط به اجتماع پایدار و ابعاد آن نیز به مرور زمان مورد توجه جدی قرار گرفت. در حالیکه برای مدت‌های طولانی، سیاست‌های برنامه‌ریزی و توسعه شهری عمدتاً بر زیرساخت‌ها و جنبه مدرن سازی شهرها و اقدامات کالبدی، فنی و سازه‌ای متمرکز گردیده بود، توجه به جنبه‌های مختلف اجتماعی و فرهنگی شهرها و مبحث پایداری اجتماعی در هر دوره از مکاتب برنامه‌ریزی شهری اهمیت خود را بیشتر نمایان می‌کرد.

شهر خرم‌آباد در غرب ایران و مرکز استان لرستان و پر جمعیت‌ترین شهر این استان است و بیشتر به عنوان یک شهر توریستی و فرهنگی- مذهبی شناخته می‌شود. با این حال جغرافیای اجتماعی این شهر به دلیل فقر اقتصادی، مدیریت

1 - UN-Habitat
2 - Third Place
3 - Ray Oldenburg

شهری نامناسب، حاشیه‌نشینی، تکدی‌گری، مسائل قومیتی، بیکاری، آلودگی هوا، عدم مشارکت اجتماعی دچار مشکلات بسیاری شده است که مجموع این عوامل زمینه ناپایداری این شهر را در ابعاد مختلف فراهم کرده است. مساجد به عنوان کانون شهرهای اسلامی همواره دارای کارکردهای مختلف اجتماعی- اقتصادی بوده‌اند. آمارها حاکی از آن است که شهر خرم‌آباد دارای ۸۱ مسجد است که در صورت توجه می‌توانند زمینه تعاملات اجتماعی، انسجام اجتماعی و تقویت سرمایه اجتماعی را فراهم کنند و بستر مناسبی را برای پایداری اجتماعی شهرها به وجود آورند. هدف حاضر پژوهش بررسی نقش مساجد به عنوان یک فضای عمومی و جمعی در پایداری اجتماعی- فرهنگی شهر خرم‌آباد است. در این راستا سعی شده که به سؤالات زیر پاسخ داده شود.

نقش و جایگاه مساجد به عنوان یک مکان سوم بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد چگونه است؟ در میان شاخص‌ها و مؤلفه‌های پایداری در شهر خرم‌آباد کدام بعُد دارای اهمیت بیشتری است؟ ارتباط بین مؤلفه‌ها و شاخص‌های پایداری مساجد در محدوده مطالعه به چه صورت است؟ با توجه به مبانی تئوریک و پیشینه پژوهش فرضیات پژوهش عبارتند از:

مساجد شهر خرم‌آباد اثرگذاری مطلوبی بر پایداری اجتماعی-فرهنگی این شهر دارند.

در میان ابعاد پایداری اجتماعی در شهر خرم‌آباد بعُد سیاسی- فرهنگی دارای اهمیت بیشتری است.

بین نماگرهای مسجد و پایداری اجتماعی در شهر خرم‌آباد ارتباط معناداری وجود دارد.

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه ادبیات موضوع پژوهش، طی سالیان گذشته مطالعات خارجی و داخلی زیادی انجام گرفته است که هر کدام از آنها بعد خاصی از موضوع را مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند. در ذیل به برخی از این مطالعات اشاره می‌گردد.

پیر بابایی و ربیعی فر (۱۳۹۷) به تبیین نقش مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی شهر زنجان پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که مساجد نقش مهمی بر ارتقای کیفیت زندگی دارند و شاخص‌های اجتماعی و کالبدی با بارهای عاملی ۰/٦٤۳ و ۰/۵۷۲ بیشترین اثرگذاری را بر کیفیت زندگی از منظر مساجد داشته‌اند. مودودی ارخودی و همکاران (۱۳۹۹) در تحقیق خود به این نکات رسیدند که مساجد شهر قائن باعث افزایش رضایت از محله، عدالت اجتماعی، مشارکت اجتماعی می‌شوند، اما اثر گذاری کمی بر همبستگی اجتماعی و آگاهی بخشی شهروندان از خود به‌جای گذاشته‌اند. حسینی جبلی (۱٤۰۰) به بررسی نقش مساجد در پیشگیری از کاهش جمعیت پرداخته و به این نتیجه رسید که نخبگان دینی با استخراج نظریه‌های دینی از قران کریم و جهت‌دهی آن به سمت رفتارهای اجتماعی شهروندان در جهت کثرت موالید و پیشگیری از کاهش جمعیت می‌توانند اثرگذار باشند. سوگیهارتو [1] و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهشی به بررسی میزان مدیریت مالی مساجد برای پیشبرد اهداف پیرامونی جامعه از نظر دینی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی پرداخته‌اند. در این تحقیق مشکلات مالی مساجد از ابعاد مختلف مورد بررسی قرار گرفته است. همچنین این محققین اظهار داشته‌اند عدم توجه به مشکلات مالی مساجد از سوی دولت و احزاب مختلف مانع فعالیت سازنده مساجد خواهد شد زیرا مساجد پرورش‌دهنده سلامتی اخلاقی و معنوی جامعه هستند و فقط نباید به احداث فیزیکی مساجد تکیه داشت.

[1] - Sugiharto

کوتانی[1] و همکاران (۲۰۲۰) به بررسی نقش مساجد در زمان وقوع زلزله‌های بزرگ در کشور ژاپن پرداخته‌اند، یافته‌ها نشان داد مساجد در این دوران به عنوان مراکز توزیع عمل کرده و کمک‌های امدادی را از مسلمانان سراسر ژاپن دریافت می‌کردند و آن‌ها را بین مردم آسیب دیده توزیع می‌کردند و این کمک‌ها و کالاها نه‌تنها برای مسلمانان بلکه برای سایر مردم بدون در نظر گرفتن مذهب و ملیت توزیع می‌شد. برخی از مساجد نیز به عنوان پناهگاه‌ها و مرکز تهیه غذا و سرپناه مورد استفاده قرار می‌گرفتند که به مدیریت بحران جامعه در زمان وقوع حوادث بسیار کمک کرده است. ماری تامورا[2] و همکاران (۲۰۲۲) در پژوهشی به بررسی نقش مساجد به عنوان یک مکان واکسیناسیون در زمان بیماری کوید-۱۹[3] در شهر اوزاکای ژاپن پرداخته‌اند. نتایج نشان داد که مدیران مساجد به صورت داوطلبانه برای اجرای فرآیند واکسیناسیون همکاری داشته و کمک کردند که همه اقلیت‌های قومی واکسینه شوند. این پژوهش نشان داد مساجد می‌توانند هنگام وقوع حوادث غیر مترقبه در آینده مورد استفاده قرار بگیرند. اوتامی[4] و همکاران (۲۰۲۳) به بررسی نقش مساجد در توانمندسازی اقتصادی در کشور اندونزی پرداخته‌اند و به این نتیجه رسیدند که در صورت مدیریت صحیح مساجد و تهیه امکانات و خدمات و داشتن برنامه‌هایی در ارتباط با همکاری با مساجد، توجه به بعد سازندگی مساجد، استقلال مساجد و توجه به کودکان در مساجد، مشکلات اقتصادی و اجتماعی در برنامه چهارم کشور اندونزی قابل‌حل خواهد بود. سعود صریم کریم اله[5] (۲۰۲۳) در مقاله‌ای به بررسی نقش آموزشی- اجتماعی مسجد در جامعه پرداخته و نتیجه گرفت که مسجد نه تنها عبادتگاه بلکه مرکز لاینفک توانمندسازی در تقویت ابعاد تربیتی، اجتماعی و معنوی جامعه اسلامی است. از نظر این محقق کارکرد آموزشی مساجد پایه‌ای قوی در فهم دین، اخلاق و مهارت‌های زندگی فراهم می‌آورد. همچنین این پژوهشگر بیان کرد که نقش اجتماعی مساجد باعث ایجاد همبستگی اجتماعی و احساس مسئولیت اجتماعی در افراد و جامعه می‌شود.

۳. مبانی نظری

۳-۱- مکان سوم

در بحث فضا و مکان، مکان سوم به عنوان یک فضای واسطه‌ای که می‌تواند در گوشه یا کنج خیابان‌ها در نظر گرفته شود و همچنین فضایی که امکان افزایش تعاملات اجتماعی بین مردم را به وجود می‌آورد تعریف شده است (Barlas, 2006; Gehl, 2011; Oldenburg, 1999). اولدنبورگ (۱۹۹۹) در کتاب خود با عنوان « یک مکان خوب و عالی[6]» ، مکان سوم را به عنوان مکانی غیر از خانه یا محل کار تفسیر می‌کند که مردم می‌توانند به طور مرتب از این مکان‌ها بازدید کنند و با دوستان، همسایگان، همکاران و حتی غریبه‌ها ارتباط برقرار کنند. این مکان‌ها شامل کلیساها، مغازه‌های محلی، بازارها، کافی‌شاپ‌ها، پارک‌ها و خیابان‌های قابل پیاده‌روی هستند که برای قدردانی از یکدیگر، جامعه‌پذیری، افزایش تعاملات اجتماعی و حمایت اجتماعی در محلات وجود دارند و به عنوان یک زیرساخت اجتماعی برای شهرها

[1] - Hitomu Kotani
[2] - Mari Tamura
[3] - Covid-19
[4] - Utami
[5] - Suud Sarim Karimullah
[6] - The Great Good Place

تعریف می‌شوند (Klinenberg, 2018; Latham & Layton., 2019). در واقع اولدنبورگ در کتاب مکان سوم، بیشتر به مؤلفه‌های اجتماعی این فضاها مانند تعداد دفعات بازدید و هدف از بازدید می‌پردازد، مکان‌هایی که افراد داوطلبانه، بدون تشریفات و به صورت دائمی و موقت در آن جمع می‌شوند و فضایی را برای مردم فراهم می‌کند تا از روال زندگی روزمره‌شان فاصله بگیرند و به آن‌ها اجازه می‌دهد فضایی موقت در زندگی اجتماعی را تجربه کنند (Oldenburg, 1999: 282).

۳-۲- پایداری اجتماعی

پایداری اجتماعی شاخه جدیدی از بحث در مورد توسعه پایدار است که در تلاش برای مقابله با مسائل اجتماعی مانند نابرابری و کیفیت پایین زندگی است. این موضوع طیف وسیعی از مسائل فلسفی- سیاسی همراه با تفاسیر متعدد را شامل می‌شود که به پیچیدگی آن می‌افزاید (Abed, 2017; Dempsey et al., 2011; Murphy, 2012). براملی و همکاران پایداری اجتماعی را به عنوان توسعه‌ای تعریف کرده‌اند که محیطی مناسب را برای افزایش کیفیت زندگی فراهم می‌کند (Bramley et al., 2006). از نظر بیکن و همکاران (۲۰۱۲) مبحث پایداری اجتماعی بر رفاه فردی و جمعی، فراهم کردن زیرساخت‌های اجتماعی- فرهنگی و مشارکت مردمی تمرکز دارد (Bacon et al., 2012). دمپسی و همکارانش سعی کرده‌اند پایداری اجتماعی را از طریق تداخل با اصطلاحات مختلفی مانند سرمایه اجتماعی، انسجام اجتماعی، عدالت اجتماعی و طرد اجتماعی که شامل ابعاد مختلفی مانند شبکه‌های اجتماعی، مشارکت اجتماعی، احساس مکان، ثبات و امنیت در جامعه است مورد بحث قرار دهند (Dempsey et al., 2011; Littig & Griessler, 2005). برتون (۲۰۰۳) و دیکنسون (۲۰۱۳) برای تبیین مفهوم پایداری اجتماعی بر بعُد مسکن تأکید دارند، این محققین بر این باورند با توجه به اینکه ۶۰ درصد جمعیت در شهرها زندگی می‌کنند و برای ادامه حیات به مسکن نیاز اساسی دارند مسکن و ابعاد اجتماعی آن برای پایداری اجتماعی جوامع بسیار حائز اهمیت است (Burton, 2003; Dixon & Woodcraft, 2013). برخی دیگر از اندیشمندان این حوزه برای تعریف پایداری اجتماعی بر حفظ ارزش‌های اجتماعی، سنت‌های فرهنگی و شیوه زندگی تأکید می‌کنند و عده‌ای دیگر بر سه شاخص رضایت از زندگی، عدالت اجتماعی و انسجام اجتماعی تمرکز کرده‌اند (Littig & Griessler, 2005). در نهایت احمد (۲۰۱۴) پایداری اجتماعی را از دریچه سرمایه اجتماعی تعریف کرده است که نیازهای گروه آسیب‌پذیر (معلولان، سالمندان و کودکان) را رفع می‌کند و ایمنی، احساس تعلق، پاسخگویی به ارزش‌های اجتماعی-فرهنگی و مشارکت اجتماعی را برای جامعه فراهم می‌کند، علاوه بر این احمد برابری اجتماعی و دسترسی به خدمات اساسی را برای داشتن یک اجتماع پایدار بسیار مهم می‌داند (Ahmed, 2014).

۳-۳- اثرات اجتماعی- فرهنگی مساجد بر جامعه

یکی از موضوعات تأثیرگذار در آینده شهرها و پایداری توسعه در کنار مباحث اقتصادی و مدیریتی، بحث توجه به « توسعه معنویت» در برنامه‌ریزی شهری است (مدنی و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۰). از لحاظ تاریخی، جغرافیای مرتبط با مکان‌های عبادت زیرشاخه‌ای از جغرافیای دین است که ارتباط بسیار نزدیکی با جغرافیای فرهنگی دارد (Kong, 1990; Stump, 2008). در این راستا یک جنبه حیاتی از مکان‌سازی فیزیکی، عبادتگاه‌ها یا به تعبیری مساجد هستند که بیشتر در جوامع مسلمان و ملت‌هایی که مبتنی بر ایمان هستند وجود دارند. یافته‌ها نشان می‌دهد که این فضاهای

عمومی-مذهبی تا حدود زیادی سطح سلامت و تندرستی افراد را ارتقا می‌دهند، افسردگی را کاهش داده، مشکلات مالی را حل‌وفصل می‌کنند، کارکردهای اجتماعی- فرهنگی را با هم پیوند می‌دهند و در نهایت امید به زندگی را بهبود می‌بخشند (Chen et al., 2017; Walther et al., 2020; et al., Frounfelker et al., 2019). از نظر رحمان و داولای مسجد مرکز دیدار پیامبر اکرم(ص) با یاران و دوستانش بود که در این مکان عبادی و مذهبی بحث‌های زیادی در مورد هدایت انسان‌ها، مدیریت جامعه، موضوعات عمومی و مذهبی و رفاه مردم انجام می‌گرفت (Rahman, 2018; Daulay, 2019). همچنین تحقیقات و گزارش‌ها نشان می‌دهند که ارتباطات و فعالیت‌های اجتماعی از طریق اماکن عبادی و مذهبی ایجاد و حفظ می‌شوند، این مکان‌های عمومی-جمعی مناطق و محلات مسکونی را سازمان‌دهی می‌کنند، سبک زندگی مردم تحت تأثیر خود قرار می‌دهند و سلامت و تندرستی روان را بهبود می‌بخشند (Baird, 2012; Lund et al, 2018.,)، که ادامه این روند از یک سو افزایش حمایت عاطفی، تهیه غذا، پوشاک و حمل‌ونقل رایگان را برای شهروندان فراهم می‌کند (Carmody et al., 2021; Ikafa et al., 2018)؛ و از سوی دیگر آموزش، جامعه‌پذیری، هویت‌سازی، مراقبت از بی‌پناهان و رفاه عمومی را به دنبال دارد (Kaplan, 2009; McLoughlin, 2005).

۳-۴- چارچوب سازی شاخص‌ها

سنجش شاخص‌های پایداری همواره به عنوان معیاری برای ارزیابی پیشرفت جوامع در نظر گرفته می‌شود (Adewumi et al., 2019; Wu & Wu, 2012). تحقیقات نشان می‌دهد که استفاده از شاخص‌های پایداری، اطلاعاتی را در مورد روند و رفتار پدیده‌ها، چگونگی هدایت و توسعه آنها و راهبردهای لازم را برای توسعه پایدار فراهم می‌کند (Himerath et al., 2013; Jepson, 2009). در این تحقیق ابتدا شاخص‌ها و معیارها از منابع معتبر استخراج و مورد تجزیه‌وتحلیل و تایید قرار گرفتند و در نمونه مورد مطالعه به کار گرفته شدند، به‌طورکلی شاخص‌ها بسته به عواملی مانند موقعیت جغرافیایی، شرایط آب و هوایی و زمینه‌های اقتصادی، اجتماعی در جوامع مختلف متفاوت هستند، اما برای سنجش، بهبود و تکامل شهرها و محلات مناسب هستند (Yildiz, 2016; Komeily & Srinivasan, 2015; Yoon & Park, 2015). در پژوهش حاضر با توجه به موضوع مورد بحث، نماگرهای مورد مطالعه از منابع داخلی خارجی و در ارتباط با اثرات اجتماعی- فرهنگی مساجد، اماکن مذهبی، عبادتگاه‌ها، کلیساها و فضاهای جمعی بر پایداری شهرها مورد ارزیابی قرار گرفته است. جدول (۱). شاخص‌ها و نماگرهای مورد استفاده در پژوهش را نشان می‌دهد.

جدول ۱- شاخص‌ها و نماگرهای مورد استفاده در پژوهش (منبع: نگارندگان)

شاخص	نماگر	شناسه
اجتماعی و اقتصادی	افزایش ارتباطات و تعاملات اجتماعی، افزایش احساس دوستی و صمیمیت، تقویت همبستگی اجتماعی، کاهش آسیب‌های اجتماعی، سرپناه در زمان وقوع حوادث غیرمترقبه، مکانی برای تصمیم‌گیری و فرماندهی مشکلات، یک پاتوق برای افراد محله و جوانان، افزایش امید به زندگی شهروندان، مکانی برای امور خیریه و کمک‌های مردمی، محلی برای تهیه وام قرض‌الحسنه، افزایش شادی و نشاط اجتماعی، جلوگیری از نابودی فرهنگی- اجتماعی و رشد فکری جوانان، افزایش کیفیت زندگی، افزایش توانمندی و خودشکوفایی در افراد محله، افزایش سازگاری و رضایت از زندگی، اداره محله – شهر و جامعه به صورت مردمی، تقویت روحیه جمعی و حس برابری.	Q1-Q2-Q3-Q4-Q5-Q6-Q7-Q8-Q9-Q10-Q11-Q12-Q13-Q14-Q15-Q16-Q17.
	افزایش و گسترش اندیشه‌های دینی، افزایش سبک زندگی دینی، آرامش روحی و تزکیه نفس، تقویت فعالیت‌های رفتاری مانند ازدواج و فرزند آوری، حفظ و تربیت نسل سالم، شناخت و مبارزه با عقاید	

دینی و آموزشی	خرافی، یادگیری مهارت‌های زندگی، فرایض دینی و برگزاری نمازهای روزانه، شرکت در مراسمات ختم دوستان و آشنایان، پاسخ‌گویی به سؤالات شرعی و عرفی شهروندان، تقویت بنیان خانواده، کاهش استرس و سلامت ذهنی، کاهش مسائلی مانند خودکشی و افسردگی، کاهش جرائم و ناهنجاری‌های اجتماعی مانند اعتیاد، افزایش هدایت‌گری جوانان و نوجوانان، زمینه تبادل آزادانه عقاید را در زمینه مباحث مختلف فرهنگی- اجتماعی.	Q18-Q19-Q20-Q21-Q22-Q23-Q24-Q25-Q26-Q27-Q28-Q29-Q30-Q31-Q32-Q33.
سیاسی و فرهنگی	مکانی برای رساندن صدای شهروندان به گوش مسئولین، مکانی برای کاهش فاصله و اختلاف طبقاتی، مکانی برای اتحاد - همدلی و تقویت روحیه همکاری، برگزاری اردوهای فرهنگی ورزشی برای جوانان و نوجوانان، حل‌وفصل مشکلات و دعاوی همسایگان، روشنگری شهروندان درباره مناسبت‌های سیاسی مانند انتخابات، تقویت نیروی مردمی و سرمایه اجتماعی، افزایش حس تعلق وابستگی و ماندگاری شما در محله، برگزاری اعیاد مناسبت‌ها و جشن‌های عمومی- فرهنگی، برگزاری دوره‌های فرهنگی- سیاسی مانند (کار با اسلحه- تزریقات و...)، بیداری و تقویت وحدت سیاسی فرهنگی، تقویت فرهنگ شهادت‌طلبی و ایثار، ارتقای ایمنی و امنیت محلات شهر، تقویت روحیه حق‌طلبی و ظلم‌ستیزی، کنترل رفتارهای غیراخلاقی افراد، مبارزه با فسادهای سیاسی – اخلاقی جامعه، زمینه‌ای مناسب را برای اعتراضات مسالمت‌آمیز.	Q34-Q35-Q36-Q37-Q38-Q39-Q40-Q41-Q42-Q43-Q44-Q45-Q46-Q47-Q48-Q49-Q50.

Table 1- Indicators and indicators used in the research (Source: Authors)

۴. محدوده مورد مطالعه

شهر خرم‌آباد مرکز استان لرستان است، جمعیت این شهر طبق سرشماری سال ۱۳۹۵ مرکز آمار ایران معادل ۳۷۳/۴۱۶ نفر بوده است. شهرستان خرم‌آباد با موقعیت جغرافیایی به طول ۴۸ درجه و ۲۱ دقیقه شرقی و عرض جغرافیایی ۳۳ درجه و ۲۹ دقیقه شمالی در ارتفاع ۱۱۷۱ متری از سطح دریا قرار دارد. مساجد این شهر از دیرباز به عنوان فضای عمومی جمعی همواره برای تحقق اهداف اجتماعی- اقتصادی و آرمان‌های والای انسانی نقش مهمی را ایفا کرده‌اند. به عبارتی دیگر مسجد پایگاهی فرهنگی و آموزشی است که انسان موحد و مسلمان در آنجا در ابعاد مختلف حیات فردی و در مسائل سیاسی، اجتماعی، اعتقادی، اقتصادی، علمی، فرهنگی و حتی نظامی و دفاعی و دیگر ابعاد حیات بشری، آموزش می‌بینند و در مسیر تکامل انسانی قرار می‌گیرد. پژوهش حاضر بر آن است که به بررسی نقش مساجد بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد بپردازد و شاخص‌ها و نماگرهای آن را مورد واکاوی قرار دهد. شکل (۱) نقشه موقعیت شهر خرم‌آباد را به نمایش می‌گذارد.

شکل ۱- موقعیت جغرافیایی شهر خرم‌آباد

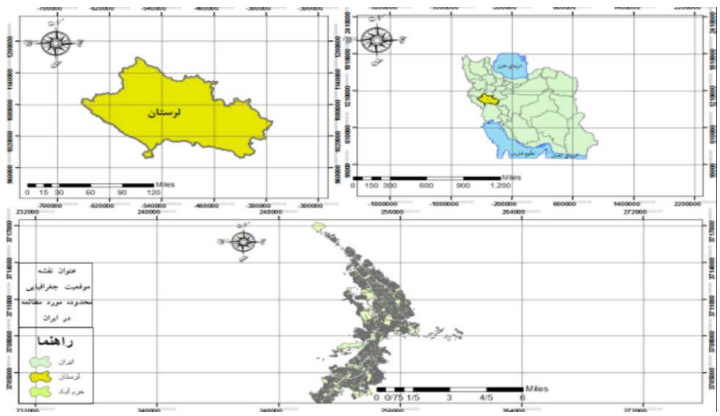

Figure 1- Geographical location of Khorramabad city

۵. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی و از نظر روش و ماهیت از نوع توصیفی و تحلیلی و به لحاظ قابلیت تعمیم یافته‌ها، از نوع پیمایشی محسوب می‌شود. داده‌ها و اطلاعات لازم برای انجام این پژوهش به دو روش کتابخانه‌ای و میدانی جمع‌آوری شده است. برای پردازش داده‌ها از نرم‌افزار SPSS26 و با توجه به سطح سنجش متغیرها از روش‌های آماری توصیفی و استنباطی (آزمون T- test) استفاده گردید. به منظور تعیین نوع و میزان ارتباط میان هریک از عامل‌های تأثیرگذار بر پایداری اجتماعی از مدل‌سازی معادلات ساختاری در نرم‌افزارAMOS23 استفاده شده است. دلیل استفاده از مدل‌سازی معادلهٔ ساختاری این است که این روش به‌عنوان روشی کمی تلقی می‌شود که به محقق یاری می‌رساند تا پژوهش خود را از مطالعات نظری و تدوین آنها گرفته تا تحلیل داده‌های تجربی در قالبی چند متغیره سامان بخشد (زنگی‌آبادی و میرزایی، ۱۳۹۹: ۷٦).

در فن مدل‌یابی معادلات ساختاری پژوهشگر با مشاهده و محاسبه‌ی تغییرات هم‌زمان (واریانس مشترک) چند متغیر، قصد دارد نتیجه بگیرد که به‌طور احتمالی عامل مشترک تبیین کننده این تغییرات هم‌زمان است. همچنین این مدل به بررسی و شناسایی تحلیل مسیر تأثیر متغیرها بر یکدیگر، تحلیل عامل‌ها، همبستگی بین متغیرها و میزان خطای هر متغیر می‌پردازد. درنهایت به منظور ارزیابی بهتر مدل از سنجه‌های نیکویی برازش نیز استفاده می‌کند. هدف از انجام این کار شناسایی مهم‌ترین و تأثیر گذارترین متغیرهایی است که نقش مکان‌های سوم را بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد تحت تأثیر قرار داده است؛ بنابراین با توجه به مبانی نظری تحقیق، از یک مدل عاملی مرتبه اول پنهان (نقش مساجد در پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد) ۳ عامل آشکار اجتماعی- اقتصادی، سیاسی- فرهنگی و عبادی- آموزشی برای شناسایی ۵۰ متغیر تنظیم شد. در این تحقیق تک‌تک متغیرهایی که قابلیت شناسایی هر کدام از عامل‌های پنهان چهارگانه را داشته‌اند، به‌صورت مجزا وارد فرآیند مدل شده‌اند و بر مبنای سنجه‌های برازش و سطح معنی‌داری در مدل باقی‌مانده و یا حذف شده‌اند. جامعه آماری پژوهش را شهروندان شهر خرم‌آباد تشکیل داده‌اند، با در نظر داشتن موضوع تحقیق، نوع فرضیه‌ها، جهت برآورد حجم نمونه از نرم‌افزار Sample Power استفاده شده است (شکل ۲)؛ و ۱۵۰ نفر به عنوان نمونه مورد مطالعه مورد بررسی قرار گرفتند و با توجه به تعداد جمعیت هر منطقه ٤۳ پرسش‌نامه برای منطقه یک، ٤۵ پرسش‌نامه برای منطقه دو و ٦۰ پرسش‌نامه در منطقه سه توزیع گردید (جدول ۲). روش نمونه‌گیری به‌صورت تصادفی ساده است. ابزار پژوهش، پرسشنامه محقق ساخته و متشکل از دو بخش مجزاست: ابتدا سؤال‌های عمومی و در ادامه سؤال‌های تخصصی در قالب طیف پنج گزینه‌ای لیکرت (خیلی کم تا خیلی زیاد) مطرح گردیده که نتیجه آن قرار گرفتن عدد ۳ به عنوان حد وسط آزمون است. نتایج هر آزمون به تفکیک جداول آورده شده است. ٦ سؤال عمومی، ویژگی‌های توصیفی پاسخگویان را شناسایی کرده و سنجه‌های تخصصی با بهره‌گیری ۵۰ گویه شامل اجتماعی و اقتصادی (۱۷ گویه)، عبادی و آموزش (۱٦ گویه)، فرهنگی و سیاسی (۱۷ گویه)، می‌باشد. برای تعیین پایایی ابزار پژوهش از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شد. میزان آلفای محاسبه شده برای متغیرهای پژوهش به میزان (۰/۷۸٤) است که مقدار مناسبی را نشان می‌دهد.

شکل ۲- برآورد حجم نمونه بر اساس توان در نرم‌افزار Sample Power (منبع: یافته‌های پژوهش)

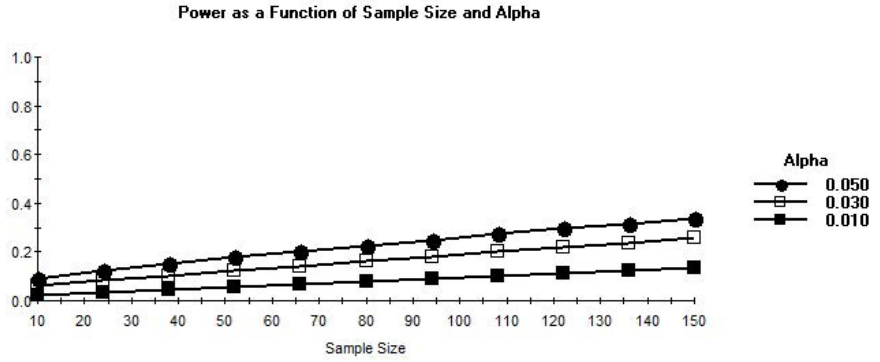

Figure 2- Estimation of sample size based on power in Sample Power software (Source: research findings)

۶. یافته‌های تحقیق

یافته‌های توصیفی پژوهش به این صورت است که پاسخگویان شامل ۵۱ درصد مرد و ٤۹ درصد زن، و از لحاظ وضعیت تأهل ٤۸ درصد افراد مجرد و ۵۲ درصد آنها متأهل هستند. در ادامه مشخص شد که وضعیت درآمد افراد شرکت کننده در پژوهش به این صورت است که ٤۰ درصد افراد دارای درآمد بین ۱ تا ۵ میلیون، ۲۹ درصد بین ٦ تا ۱۰ میلیون، ۱۵ درصد دارای درآمد ۱۱ تا ۱۵ میلیون و ۱٦ درصد دارای درآمد ۲۰ میلیون و بالاتر هستند.

پس از آن به بررسی وضعیت سنی پاسخ‌گویان پرداخته شد و مشخص گردید ۵۰ درصد افراد در دامنه سنی ۱۸ تا ۳۰ سال، ۳٦ درصد ٤۰ تا ۳۱ سال، ۱۲ درصد ٤۱ تا ۵۰ سال و ۲ درصد در بازه سنی ۵۱ تا ٦۰ سال قرار داشتند. همچنین وضعیت تحصیلی افراد شرکت‌کننده در پژوهش به این صورت است که ۱ درصد دارای تحصیلات ابتدایی، ۱۲ درصد تحصیلات راهنمایی، ۵۱ درصد دیپلم، ۹ درصد فوق‌دیپلم، ۱۹ درصد لیسانس، ٦ درصد فوق‌لیسانس و ۲ درصد هم دارای مدرک تحصیلی دکترا هستند. در نهایت در بررسی وضعیت شغلی پاسخ‌دهندگان مشخص گردید که ۱٦ درصد افراد بیکار، ۱۵ درصد کارمند، ۸ درصد دانشجو، ۲۰ درصد زنان خانه‌دار، ۲۹ درصد دارای شغل آزاد و ۱۲ درصد هم دارای سایر مشاغل را عهده دار می‌باشند.

با توجه به مناطق سه گانه شهر خرم‌آباد نویسندگان توزیع فراوانی پرسش‌نامه‌ها را با توجه به جمعیت محاسبه کرده و الگوی متعادلی را برای هر منطقه به کار برده‌اند.

جدول ۲- توزیع فراوانی پرسش‌نامه‌های پژوهش را در مناطق سه‌گانه شهر خرم‌آباد به نمایش می‌گذارد

نام منطقه	تعداد جمعیت در سال ۱۳۹۵	توزیع پرسشنامه
منطقه ۱	۱۰۷/٦۷٦	٤۳
منطقه ۲	۱۱۱/۹۷۷	٤۵
منطقه ۳	۱٤۸/۷٤۹	٦۰

Table 2- Shows the frequency distribution of the research questionnaires in the three regions of Khorram Abad city

در شکل شماره (۳) مکان گزینی و پراکنش فضایی مساجد در پهنه شهر خرم‌آباد مشخص شده است و تلاش شده است اثرات این مکان فرهنگی را در ابعاد مختلف مورد واکاوی قرار دهیم.

شکل ۳. نقشه توزیع فضایی مساجد شهر خرم‌آباد را نشان می‌دهد (منبع: نگارندگان)

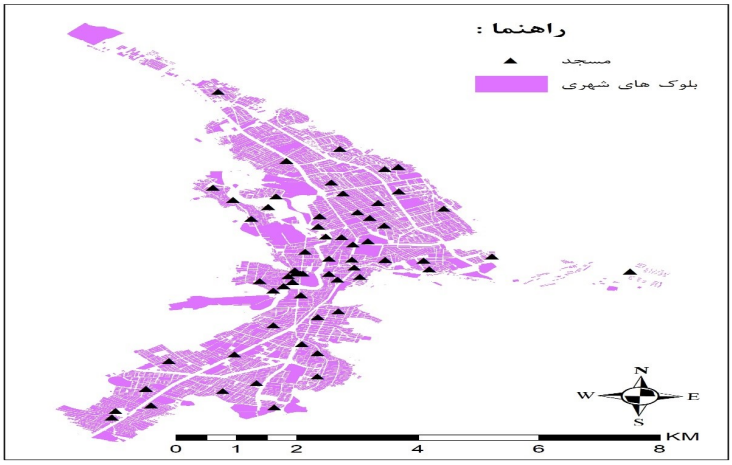

Figure 3- Map shows the spatial distribution of mosques in Khorramabad city (Source: authors)

آمار استنباطی فرایند استفاده از تحلیل داده برای استنتاج ویژگی‌های توزیع احتمال زیربنایی و اصلی است. تحلیل استنباط آماری ویژگی‌های جامعه را نتیجه‌گیری می‌کند و برای این نتیجه‌گیری از آزمون فرض‌ها و استنباط برآوردها استفاده می‌کند. برای آزمون فرضیه اول از آزمون T تک نمونه‌ای استفاده گردید.

چون طیف مورد استفاده در سنجش متغیرهای تحقیق، طیف پنج گزینه‌ای لیکرت بوده است، مقدار متوسط برای انجام آزمون، عدد ۳ لحاظ شده است. شرط استفاده از این آزمون نرمال بودن داده‌های مورد استفاده در پژوهش است، که نرمال بودن داده‌ها در پژوهش حاضر با استفاده از آزمون کلوموگروف اسمیرنف به تأیید رسیده است. جدول (۳). آزمون کلوموگروف اسمیرنف را به نمایش می‌گذارد.

جدول ۳- نتایج آزمون کلوموگروف – اسمیرنف برای بررسی پذیره نرمال بودن شاخص‌ها (منبع: یافته‌های پژوهش)

شاخص	تعداد سؤالات	حجم نمونه	آماره آزمون	P-Value	نوع آزمون
اجتماعی و اقتصادی	۱۷	۱۵۰	/۲۰٤	۰/۱۸۸	On Sample T-test
عبادی و آموزشی	۱٦	۱۵۰	/۳۰٤	۰/۲۱۸	On Sample T-test
فرهنگی و سیاسی	۱۷	۱۵۰	/٤۱۵	۰/۳۱۹	On Sample T-test

Table 3. The results of the Kolmogorov–Smirnov test to check the acceptability of the indicators' normality (source: research findings)

فرضیه اول: مساجد شهر خرم‌آباد اثرگذاری مطلوبی بر پایداری اجتماعی- فرهنگی این شهر دارند.

در ارتباط با ارزیابی نقش مساجد بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد در جدول شماره (٤) با استفاده از آزمون T تک نمونه‌ای به این موضوع پاسخ داده شده است.

در این بخش از شهروندان مراجعه کننده به مساجد سؤال شد که اثرات و نقش مساجد بر روی پایداری اجتماعی به چه صورت بوده است، همان طور که مشخص است در شاخص اجتماعی و اقتصادی با توجه به منفی بودن مقدار آماره T و پایین بودن مقدار میانگین از مقدار حد وسط می‌توان این چنین اظهار نظر کرد که مساجد شهر خرم‌آباد اثرگذاری ضعیفی بر روی پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد دارند. در ادامه تحقیق شاخص‌های عبادی – آموزشی و فرهنگی- سیاسی مورد بررسی قرار گرفت که و مشخص گردید که مقدار میانگین در دو شاخص مورد مطالعه از مقدار معیار (۳) بیشتر هستند و از مقدار عددی بیشتری برخوردارند و در وضعیت نسبتاً مطلوبی قرار دارند. با توجه به تفاسیر فوق می‌توان وضعیت شاخص‌های پایداری اجتماعی در شهر خرم‌آباد را با میانگین کلی ۲/۹۲ ضعیف و نامطلوب ارزیابی کرد و فرضیه پژوهش رد می‌شود.

جدول ٤- آزمون T تک نمونه‌ای نقش مساجد بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد (منبع: یافته‌های پژوهش)

نقش مساجد بر پایداری اجتماعی	آماره T	درجه آزادی	معناداری	میانگین	اختلاف میانگین	فاصله اطمینان		نتیجه آزمون
						حد پایین	حد بالا	
اجتماعی و اقتصادی	-۷/٦۸۷	۱٤۹	۰/۰۰۰	۲/۷۲	-/۲۷۲۳	-/۳٤۲۷	-/۲۰۲۱	ضعیف
عبادی و آموزشی	/۲۲۲	۱٤۹	/۸۲۱	۳/۰۱	/۰۱۱۲۵	-/۰۸۷۰	/۱۰۹۵	متوسط
فرهنگی و سیاسی	/۹۱۵	۱٤۹	/۳٦۲	۳/۰٤	/۰٤۰۰۰	-/۰٤٦۷	-/۱۲٦۷	متوسط
میانگین کل شاخص‌ها	۲/۹۲							

Table 4- One-sample T-test of the role of mosques on the social sustainability of Khorram Abad city (source: research findings)

شکل ٤- میانگین شاخص‌های مورد بررسی در پژوهش (منبع: یافته‌های پژوهش)

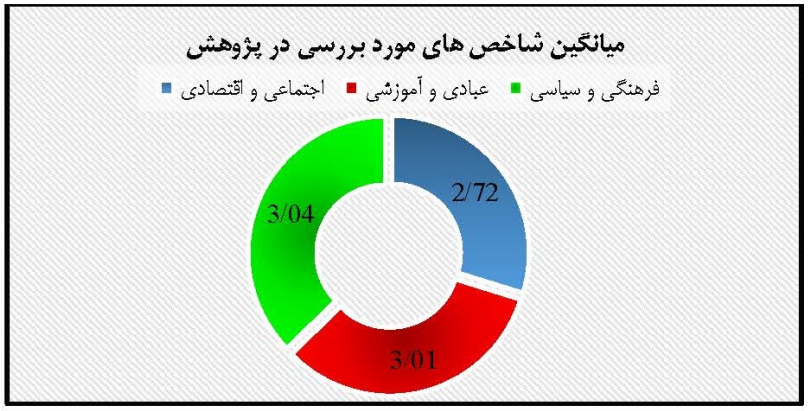

Figure 4- Average indicators investigated in the research (source: research findings)

مدل ساختاری زیر از ٤ متغیر مکنون و ۵۰ متغیر آشکار تشکیل شده است که در ادامه به شرح مبسوط آن می‌پردازیم. شکل (۵).

فرضیه دوم: در میان ابعاد پایداری اجتماعی در شهر خرم‌آباد بعُد سیاسی فرهنگی دارای اهمیت بیشتری است.

شکل ۵- مدل تحلیلی عاملی تائیدی در حالت برآورد ضرایب استاندارد (منبع: یافته‌های پژوهش)

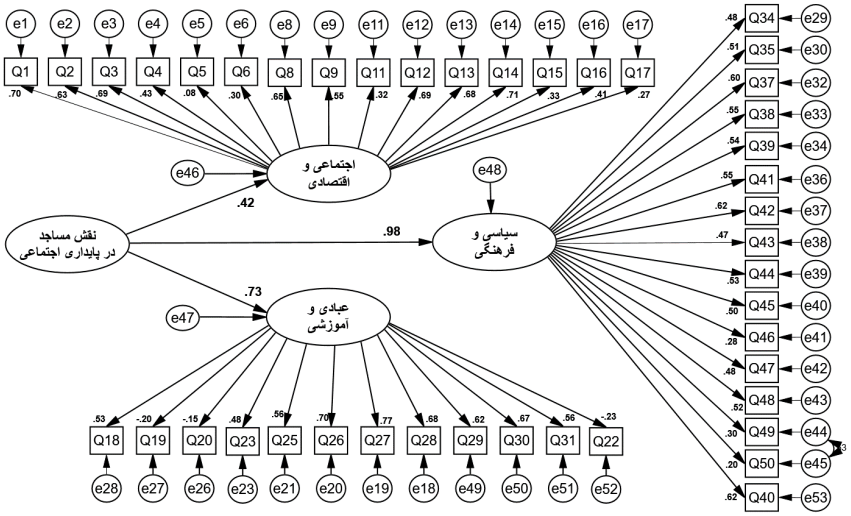

Figure 5- Confirmatory factor analytical model in standard coefficient estimation mode (Source: research findings)

یافته‌های مدل عاملی مرتبه دوم شکل (۵) نشان می‌دهد که عامل سیاسی- فرهنگی بیشترین بار عاملی را با وزن ۰/۹۸ به خود اختصاص داده و بیشتر از سایر عوامل بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد اثرگذار بوده است. پس از عامل سیاسی- فرهنگی شاخص عبادی و آموزشی قرار دارد که با بار عاملی ۰/۷۳ در رتبه دوم قرارگرفته است و در نهایت شاخص اجتماعی و اقتصادی با بار عاملی ۰/٤۲ جایگاه سوم را در مدل ساختاری به خود اختصاص داده است. بنابراین می‌توان گفت که در میان عوامل سه‌گانه نقش مساجد بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد عامل سیاسی فرهنگی بیش از همه عوامل اثرگذار بوده است. بالاتر بودن بار عاملی شاخص سیاسی- فرهنگی نشانگر تائید فرضیه تحقیق است.

در برازش‌های جزئی مدل ساختاری پژوهش، عامل اجتماعی- اقتصادی از ۱۷ گویه اصلی (افزایش ارتباطات و تعاملات اجتماعی، افزایش احساس دوستی و صمیمیت، تقویت همبستگی اجتماعی، کاهش آسیب‌های اجتماعی، سرپناه در زمان وقوع حوادث غیرمترقبه، مکانی برای تصمیم‌گیری و فرماندهی مشکلات، یک پاتوق برای افراد محله و جوانان، افزایش امید به زندگی شهروندان، مکانی برای امور خیریه و کمک‌های مردمی، محلی برای تهیه وام قرض‌الحسنه، افزایش شادی و نشاط اجتماعی، جلوگیری از نابودی فرهنگی- اجتماعی و رشد فکری جوانان، افزایش کیفیت زندگی، افزایش توانمندی و خودشکوفایی در افراد محله، افزایش سازگاری و رضایت از زندگی، اداره محله - شهر و جامعه به صورت مردمی، تقویت روحیه جمعی و حس برابری) تشکیل شده است. در این میان سه گویه توانمندسازی جوانان، افزایش تعاملات اجتماعی و رشد فکری جوانان و نوجوانان دارای بیشترین وزن‌های رگرسیونی با پارامترهای ۰/۷۱، ۰/۷۰ و ۰/٦۹ در مدل ساختاری پژوهش بوده‌اند و اثر گذاری بیشتری بر روی شاخص مورد بحث داشته‌اند. متغیر پنهان عبادی و آموزشی از ۱٦ گویه شامل (افزایش و گسترش اندیشه‌های دینی، افزایش سبک زندگی دینی، آرامش روحی و تزکیه نفس، تقویت فعالیت‌های رفتاری مانند ازدواج و فرزند آوری، حفظ و تربیت نسل سالم، شناخت و مبارزه با عقاید خرافی، یادگیری مهارت‌های زندگی، انجام فرایض دینی و برگزاری نمازهای روزانه، شرکت در مراسمات ختم دوستان

و آشنایان، پاسخ‌گویی به سؤالات شرعی و عرفی شهروندان، تقویت بنیان خانواده، کاهش استرس و سلامت ذهنی، کاهش مسائلی مانند خودکشی و افسردگی، کاهش جرائم و ناهنجاری‌های اجتماعی مانند اعتیاد، افزایش هدایت‌گری جوانان و نوجوانان، زمینه تبادل آزادانه عقاید و آرا) تشکیل شده که نماگرهای پاسخ‌گویی به سؤالات شرعی، شرکت در مراسم ختم دوستان و آشنایان و تقویت بنیان خانواده با وزن‌های رگرسیونی استاندارد ۰/۷۷، ۰/۷۰ و ۰/٦۸ بیشترین اثر را در این عامل دارند. کمترین اثر هم در این شاخص متعلق به آرامش و تزکیه نفس است که نقش کمی در متغیر پنهان موردنظر ایفا کرده است. مطابق مدل ساختاری پژوهش شاخص فرهنگی- سیاسی از ۱۷ مؤلفه شامل (مکانی برای رساندن صدای شهروندان به گوش مسئولین، مکانی برای کاهش فاصله و اختلاف طبقاتی، مکانی برای اتحاد - همدلی و تقویت روحیه همکاری، برگزاری اردوهای فرهنگی ورزشی برای جوانان و نوجوانان، حل‌وفصل مشکلات و دعاوی همسایگان، روشنگری شهروندان درباره مناسبت‌های سیاسی مانند انتخابات، تقویت نیروی مردمی و سرمایه اجتماعی، افزایش حس تعلق وابستگی و ماندگاری شما در محله، برگزاری اعیاد مناسبت‌ها و جشن‌های عمومی- فرهنگی، برگزاری دوره‌های فرهنگی- سیاسی مانند (کار با اسلحه- تزریقات و...)، بیداری و تقویت وحدت سیاسی فرهنگی، تقویت فرهنگ شهادت‌طلبی و ایثار، ارتقای ایمنی و امنیت محلات شهر، تقویت روحیه حق‌طلبی و ظلم‌ستیزی، کنترل رفتارهای غیراخلاقی افراد، مبارزه با فسادهای سیاسی – اخلاقی جامعه) تشکیل شده که نماگرهای تقویت سرمایه اجتماعی، برگزاری مراسم در اعیاد و سوگ ائمه و بر گذاری اردوهای فرهنگی بر نوجوانان و جوانان با وزن‌های عاملی ۰/٦۲، ۰/٦۲ و ۰/٦۰ دارای بیشترین اثرگذاری در مدل پژوهش هستند و بیشتر نماگرها تحت تأثیر این ابعاد قرار گرفته‌اند. همچنین در ارتباط با تفسیر مدل همان طور که مشخص است تعدادی از نماگرها دارای بار منفی (-) هستند که رابطه‌ای معکوس را در مدل ساختاری به نمایش می‌گذارند.

در جدول (۵) مقادیر غیراستاندارد خطای معیار، نسبت بحرانی و سطح تحت پوشش مقدار (P) نشان داده شده است. همچنین مقدار (P) در کلیه روابط فوق کمتر از ۰/۵ است که نشان می‌دهد کلیه روابط موجود در مدل مورد حمایت داده‌های تجربی قرارگرفته‌اند. مقادیر سه ستاره (***) در ستون سطح معناداری به معنای تأیید تفاوت فرضیه با مقدار صفر است. به عبارتی قضاوت کردن به وجود تفاوت معنی‌دار بین ضریب محاسبه‌شده و صفر، به صفر درجه خطا منجر می‌شود. همچنین نسبت بحرانی (CR) مناسب (بیشتر از ۱/۹٦) می‌باشد و خطای استاندارد پایین است که نشان‌دهنده این امر است که کلیه روابط موجود در این مدل در سطح مطلوبی قرار دارند.

جدول ۵- نماگرهای اصلی برازش مدل‌سازی معادلات ساختاری پژوهش منبع: یافته‌های پژوهش

متغیر مکنون	کد	نماگر	درجه آزادی	تخمین غیر استاندارد	نسبت بحرانی	نتیجه
شاخص‌های اصلی	F1	نقش مسجد بر پایداری اجتماعی»»»» اجتماعی و اقتصادی	۰/۲۸۷	۰/۰٤٤	٦/۵۰۱	***
	F2	نقش مسجد بر پایداری اجتماعی»»»» عبادی و آموزشی	۰/۵٤۸	۰/۰٦۲	۸/۸٤۸	***
	F3	نقش مسجد بر پایداری اجتماعی»»»» سیاسی و فرهنگی	۰/۵۳۱	۰/۰٦۹	۷/٦۹۱	***

Table 5- The main fit indices of structural equation modeling of the research (Source: Research findings)

همان طور که در جدول (٦) مشاهده می‌شود در این مدل نیز بر اساس نتایج منتج شده می‌توان گفت که همه‌ی شاخص‌های برازش کلی مدل در محدوده قابل‌قبول هستند و از برازش مناسبی برخوردارند.

جدول ٦- شاخص‌های برازش مدل نهایی پژوهش (منبع: یافته‌های پژوهش)

RMR	IFI	PCFI	PNFI	AGFI	X^2/df	Df	X^2
۰/۰۸۳	۰/۷۹۹	۰/۷۵٦	۰/٦٤۱	۰/۷۹۳	۲/۱۰۷	۰/۸٥٦	۰/۰٥٤

Table 6- Fit indices of the final research model (Source: research findings)

فرضیه سوم: بین نماگرهای مسجد و پایداری اجتماعی در شهر خرم‌آباد ارتباط معناداری وجود دارد. شکل (٦). جهت بررسی ارتباط بین نماگرهای مسجد و پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد از مدل‌سازی معادلات ساختاری بر مبنای ٦ عامل آشکار استفاده گردید.

شکل ٦- نقش متغیرهای مسجد بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد را به نمایش می‌گذارد (منبع: یافته‌های پژوهش)

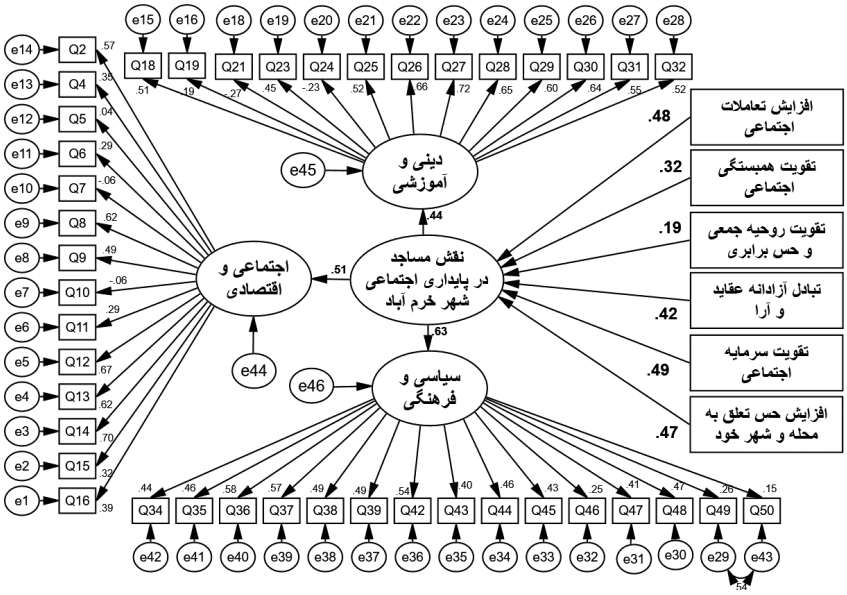

Figure 6- It shows the role of mosque variables on the social sustainability of Khorramabad city (Source: Research findings)

یافته‌های حاصل از مدل مفهومی تحقیق نشان می‌دهد که اثر پارامترهای مساجد بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد مثبت و معنادار است، به عبارت دیگر افزایش سطح کیفی و کمی مساجد در شهر خرم‌آباد باعث افزایش پایداری اجتماعی در این شهر می‌شود. نتایج نشان می‌دهد که مساجد باعث تقویت سرمایه اجتماعی به میزان ۰/٤۹، افزایش تعاملات اجتماعی به میزان ۰/٤۸، افزایش حس تعلق به شهر و محله به میزان ۰/٤۷، تبادل آزادانه عقاید و آرا به میزان ۰/٤۲، تقویت روحیه همبستگی اجتماعی به میزان ۰/۳۲ و تقویت روحیه جمعی به میزان ۰/۱۹ می‌شوند و بر پایداری

اجتماعی شهر خرم‌آباد اثرگذار هستند. با توجه به بارهای عاملی محاسبه‌شده می‌توان چنین استنباط کرد که فرضیه پژوهش تائید شده است. در جدول (۷) نتایج حاصل از تائید روابط رگرسیونی ارتباط بین شاخص‌های مورد مطالعه نمایش داده شده است.

جدول ۷- بررسی مسیر و رابطه بین متغیرهای پژوهش با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری (منبع: یافته‌های پژوهش)

تحلیل مسیر پارامترهای مسجد	ضریب تأثیر	T-value	P-value	نتیجه
مسجد»»» افزایش تعاملات اجتماعی »»»» پایداری اجتماعی	۰/٤۸	۱/۰۰۰	***	معنادار
مسجد»»» افزایش احساس تعلق»»»» پایداری اجتماعی	۰/٤۷	٦/۲٤۷	***	معنادار
مسجد»»» تقویت سرمایه اجتماعی »»»» پایداری اجتماعی	۰/٤۹	٦/٤۱۳	***	معنادار
مسجد»»» تبادل آزادانه عقاید و آرا»»»» پایداری اجتماعی	۰/٤۲	۵/۸۷٦	***	معنادار
مسجد»»» تقویت همبستگی اجتماعی»»»» پایداری اجتماعی	۰/۳۲	٤/۹۵۲	***	معنادار
مسجد»»» تقویت روحیه جمعی »»»» پایداری اجتماعی	۰/۱۹	۳/۳۷٦	***	معنادار

Table 7- Examining the path and relationship between research variables using structural equation modeling (source: research findings)

در جدول (۸) مقادیر غیراستاندارد خطای معیار، نسبت بحرانی و سطح تحت پوشش مقدار (P) نشان داده شده است. همچنین مقدار (P) در کلیه روابط فوق کمتر از ۰/۵ است که نشان می‌دهد کلیه روابط موجود در مدل مورد حمایت داده‌های تجربی قرارگرفته‌اند.

جدول ۸- نماگرهای اصلی برازش مدل‌سازی معادلات ساختاری پژوهش (منبع: یافته‌های پژوهش)

متغیر آشکار	کد	نماگر	درجه آزادی	تخمین غیراستاندارد	نسبت بحرانی	نتیجه
نماگرهای مسجد	Q1	پایداری اجتماعی»»»» تعاملات اجتماعی		۱/۰۰۰		***
	Q3	پایداری اجتماعی»»»» تقویت همبستگی اجتماعی	۰/۵۵۲	/۱۱۱	٤/۹۵۲	***
	Q40	پایداری اجتماعی»»» تقویت سرمایه اجتماعی	۰/۸۹٦	/۱٤۰	٦/٤۱۳	***
	Q41	پایداری اجتماعی»»»» افزایش حس تعلق	۰/۸۸۸	/۱٤۲	٦/۲٤۷	***
	Q17	پایداری اجتماعی»»»» تقویت روحیه جمعی	۰/۳۷٤	۱۱	۳/۳۷٦	/۰۰۲
	Q33	پایداری اجتماعی»»»» تبادل آزادانه عقاید و آرا	۰/۸۵۱	۱٤۵	۵/۸۷٦	***

Table 8- The main fit indices of structural equation modeling of the research (source: research findings

با توجه به مقدار شاخص و مقدار مطلوب در جدول (۹) می‌توان دریافت که مدل تحقیق حاضر دارای برازش مناسب است و ساختار عاملی در نظر گرفته شده برای آن پذیرفتنی است به عبارتی داده‌های به دست آمده مدل را تایید و حمایت می‌کنند.

جدول ۹- شاخص‌های برازش مدل نهایی پژوهش (منبع: یافته‌های پژوهش)

RMR	IFI	PCFI	PNFI	AGFI	X^2/df	Df	X^2
۰/۱۴۳	۰/۶۷۸	۰/۶۴۴	۰/۵۴۰	۰/۷۳۹	۲/۶۱۷	۰/۰۰۰	/۰۶۵

Table 9- Fit indices of the final research model (Source: research findings

۷. بحث

مساجد در اسلام به‌عنوان اجتماعی‌ترین و سرنوشت‌سازترین مکان حضور مسلمانان شناخته می‌شوند که پیوندهای عمیق مردم با آن در طول تاریخ گواه این موضوع است. کارکرد و نقش مساجد اگرچه در نگاه اول تنها به محل برگزاری مراسمات مذهبی و عبادی محدود می‌شود، اما توجه به کارکردهای گوناگون آن در تاریخ اسلام تاکنون بیان کننده این واقعیت‌اند که درون این ساختار به ظاهر صرفاً مذهبی، کارکردهای متفاوت اجتماعی، تربیتی و آموزشی، تبلیغاتی، سیاسی، روانی، اقتصادی و... وجود داشته‌اند و افراد جامعه از آن بهره‌مند شده‌اند.

نتایج پژوهش حاضر با تحقیق آلینا چادوری[1] و همکاران (۲۰۱۹) در بُعد آموزشی مساجد مطابقت دارد. زیرا این محققین به اجرای برنامه‌های آموزش سلامت برای پناهندگان سوریه‌ای در مساجد شهر بالتیمور در کشور آمریکا پرداختند و مشخص شد که پناهندگان برنامه‌های آموزشی و بهداشتی را در ابعاد سلامت روان و شناسایی بیمارهای غیر واگیر به خوبی فرا گرفتند و بر تقویت سیستم مراقبت‌های بهداشتی آمریکا اثر گذار بودند. در پژوهشی دیگر که توسط سوزی و آلتینیلکن[2] (۲۰۱۹) انجام گرفت مشخص شد مساجد در کشور هلند به کودکان ترکیه‌ای یاد می‌دهند چگونه یک مسلمان خوب باشند و دستورات پیامبر اکرم (ص) را در زندگی به کار برند. علاوه بر این نتایج پژوهش نشان داد که آموزش‌های مساجد باعث تقویت زبان ترکی و هویت‌سازی در بین کودکان مسلمان شده است که با بعُد عبادی و فرهنگی تحقیق حاضر هم سو است. همچنین پروین[3] (۲۰۱۹) در مقاله‌ای به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال بود که آیا عبادتگاه‌ها می‌توانند فضایی برای ارتقای سلامت سیاه‌پوستان، آسیایی‌ها و اقلیت قومی نژادی در کشور انگلستان باشند؟ یافته‌های این پژوهش نشان داد که مذهب و ایمان می‌توانند بسیاری از افراد، خانواده‌ها و جوامع را به هم متصل کنند و افراد با تخصص‌های مختلف را گردهم جمع کنند، همچنین مشخص شد که عبادتگاه‌ها می‌توانند مکان خوبی برای تسهیل مشارکت عمومی و انتشار پیام‌های مرتبط با ارتقای سلامت اجتماعی باشند که با بعُد سیاسی و فرهنگی پژوهش حاضر همسو است. در نهایت ماریان بورچارت[4] و همکاران (۲۰۲۳) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که برخلاف دوره‌های قبلی که بناهای مذهبی به عنوان یک بنای معتبر و تک‌بعُدی ساخته می‌شدند، امروزه این ساختمان‌ها بسیار چند کارکردی هستند و تحولات اجتماعی نقش و ماهیت آنها را به کلی تغییر داده است؛ بنابراین بناهای مذهبی و اماکن مذهبی صرفاً یک سازه معماری ایستا نیستند، بلکه سرمایه‌گذاری‌های فضایی، اقتصادی، سیاسی، عاطفی و معنوی گسترده‌ای را به همراه دارند و به عنوان یک مکان انعطاف‌پذیر و قابل تغییر مورد توجه کارشناسان و شهرسازان قرار دارند، در این راستا می‌توان گفت که نتایج این تحقیق با ابعاد اجتماعی، معنوی – سیاسی و فرهنگی پژوهش حاضر مطابقت دارد.

---

1 - Chaudhary Anila
2 - Sözeri and Altinyelken
3 - Parveen
4 - Marian Burchardt

۵. نتیجه‌گیری

بی عدالتی اجتماعی، سرمایه اجتماعی ضعیف، قطبی شدن شهرها، فقر اخلاقی و انسانی و گسترش بالای بیماری‌های روحی و روانی، بخش کوچکی از علائم بی‌توجهی به اماکن مذهبی در شهرهای جهان امروز است؛ بنابراین مکان‌های شهری علاوه بر بعُد مادی و ظاهری از یک بعُد معنوی و قداست محور برخوردارند که نقشی اساسی در زندگی اجتماعی، تبادل اطلاعات، سرزندگی، امنیت، سلامت، کاهش آسیب‌های اجتماعی و نشاط معنوی جامعه ایفا می‌کنند. مساجد به عنوان یک فضای عمومی زمینه‌ای را فراهم می‌کنند که به فضاهای بی‌جان شهری روح معنوی تزریق کنند و بستر مناسبی را برای زندگی جمعی و همبستگی جامعه به وجود آوردند.

مسجد از مقدس‌ترین مکان‌ها در نزد خداوند بوده و به مسلمین نیز دستور داده شده است تا آن را مقدس شمرده و در آن به نماز و عبادت و خواندن دعا بپردازند. مساجد به عنوان یکی از نمادهای هویتی و دینی جوامع اسلامی و به عنوان یک پایگاه ارتباطی مهم به‌هیچ‌وجه نباید در دنیای امروز فراموش شوند، این نمادهای تمدنی و فرهنگی همواره می‌توانند در تقویت فرهنگ شنیداری، دیداری، تعاملات اجتماعی، ندای عدالت‌خواهی و تقویت سرمایه اجتماعی و انسجام اجتماعی مردم و مخاطبانش بسیار مؤثر باشند. با نگاهی به تاریخ اسلام به خوبی روشن می‌شود که اکثر اجتماعات دینی و سیاسی و فرهنگی در مسجد شکل می‌گرفته است؛ به عبارتی ماندگاری فرهنگ اسلامی تاکنون به لحاظ پویایی و تحرک بر عهده این کانون‌های عبادی – فرهنگی بوده که از دیرباز نقش بسیار مهمی در سیر تمدنی ایران اسلامی داشته‌اند. مبنای نظری پژوهش پیش رو نظریه مکان سوم جامعه‌شناس آمریکایی ری اولدنبورگ است که محققین آن را با یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های شهرهای ایرانی –اسلامی یعنی مسجد تطبیق داده و به این نتایج رسیدند که مساجد شهر خرم‌آباد اثر گذاری کمی بر پایداری اجتماعی این شهر از خود به جا گذاشته‌اند، اما می‌توان با بهبود شاخص‌های این مکان سوم عبادی- فرهنگی، پتانسیل‌ها و قابلیت‌های آن را افزایش داد. در نهایت باید گفت که با توجه به اثرات ضعیف مساجد بر پایداری اجتماعی شهر خرم‌آباد پس از مشورت با تعدادی از کارشناسان و دین‌پژوهان و تعدادی از شهروندان محترم شهر خرم‌آباد پیشنهادهایی برای بهبود وضعیت مساجد این شهر در راستای پایداری اجتماعی ارائه می‌گردد.

- هیئت‌امنای مساجد باید متشکل از افراد متفکر، با تجربه و مدیر باشند. در این صورت است که یک مسجد به صورت عالی اداره می‌شود و مورد اقبال گروه‌های گوناگون مردم، نخبه‌ها و افراد تحصیل کرده قرار می‌گیرد. متأسفانه در بسیاری از مساجد خرم‌آباد، اکثر هیئت‌امنا را افراد سالخورده‌ای تشکیل می‌دهند که از قدرت تفکر و مدیریت چندانی برخوردار نبوده و گاهی با اعمال سلیقه‌های فردی، تنگ‌نظری و انحصارطلبی سبب سرخوردگی افراد خلاق و نخبه را فراهم کرده و آنها را از مسجد بیزار می‌کنند.
- از معیارهای اساسی در اداره بهینه مسجد و کسب مقبولیت بیشتر عمومی، داشتن ارتباط خوب، مؤثر و مستمر از سوی اعضای هیئت‌امنا با سایر افراد تشکیل دهنده مسجد است. به نظر می‌رسد یکی از راهکارهای مناسب برای این امر، برگزاری جلسات منظم هفتگی یا ماهیانه، میان خود اعضای هیئت‌امنا با یکدیگر و سایر اهالی

مسجد است. این خود به حل بسیاری از مشکل‌ها و رفع سوءتفاهم‌های احتمالی کمک خواهد کرد و زمینه پایداری اجتماعی- فرهنگی را فراهم می‌آورد.

- توجه به نقش چند کارکردی مساجد و داشتن امکاناتی چون سیستم صوتی مناسب، سیستم سرمایشی گرمایشی کارآمد، مکان راحت و پاکیزه برای اقامه نماز، سرویس بهداشتی تمیز و مناسب، کتابخانه غنی و سالن مطالعه، درمانگاه خیریه، صندوق قرض‌الحسنه، مرکز مشاوره و برگزاری مسابقات علمی و فرهنگی و غیره در یک مسجد نقش بسیار مهمی در جذب افراد به خصوص جوانان دارد.
- بهتر است مساجدی که با برنامه‌های صحیح، موفق به جذب قابل توجه افراد جامعه شده‌اند و از رونق برخوردارند مورد بررسی و تحقیق میدانی قرار گیرند و عوامل موفقیت آنها شناسایی شود. بهره‌گیری مسئولان امر در نتایج چنین تحقیقاتی و ارائه آنها به هیئت‌امنای مساجد دیگر می‌تواند نقش مهمی در احیاء این اماکن عبادی- فرهنگی داشته باشد.
- لازم است تبلیغات مناسبی در راستای احیای نقش مساجد در سطح شهر و محلات صورت پذیرد، همچنین این تبلیغات باید از نوآوری، جذاب بودن و توجه به جوانان نسل فعلی غافل نشود، در عین حال ائمه جماعت باید برای هر روز هفته یک برنامه معنوی- فرهنگی خاص داشته باشند، با مردم شهر و محلات زندگی کنند و در مسائل و مشکلات آنها شریک باشند.
- انتشار یک مجله دائمی با عنوان مجله مسجد، می‌تواند تاریخ، فرهنگ، معماری و جایگاه مساجد را به شهروندان یادآوری کند و در کنار آن مساجد برتر و نمونه کشوری را معرفی کند و زمینه همکاری‌های اجتماعی- فرهنگی بین مساجد را فراهم آورد.

منابع

- پیر بابایی، م.، و ربیعی فر، و. (۱۳۹۷). تبیین نقش مساجد در ارتقاء سطح کیفیت زندگی ساکنین محلات شهر ایرانی- اسلامی، (مطالعه موردی: مسجد حسینیه اعظم، در محله حسینیه شهر زنجان)، *مجلّه جغرافیا و توسعه فضای شهری*، ۵ (۲)، ۱۲۵-۱۰۵. doi: 10.22067/gusd.v5i2.61891
- حسینی جبلی، س. (۱۴۰۰). نقش مساجد در پیشگیری از کاهش جمعیت، *فصلنامه اسلام و مطالعات اجتماعی*، ۸ (۴)، ۱۱۸-۸۹. doi: 10.22081/jiss.2021.59555.1734
- مودودی ارخودی، م.، اسدی، الف.، و غلامی بیمرغ، ی. (۱۳۹۹). نقش مساجد در پایداری اجتماعی (نمونه موردی: مساجد شهر قاین)، *مجله جغرافیا و توسعه فضای شهری*، ۷ (۱)، ۱۲۰-۹۹. doi: 10.22067/gusd.v7i1.85257
- نظم فر، ح.، علوی، س.، و عشقی چهار برج، ع. (۱۳۹۷). ارزیابی امنیت در فضاهای عمومی شهری، (نمونه موردی: پارک‌های شهر تهران)، *فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا*، ۲۲ (۲)، ۱۶۵-۱۳۴. 5http://hsmsp.modares.ac.ir/article-21-15332-fa.html

- زنگی‌آبادی، ع.، و میرزایی، س، (۱۳۹۹). تبیین عوامل مؤثر بر دستیابی به شهر شاد در کلان‌شهر شیراز. *فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا*. ۲۴ (۳)، ۱۰۳-۶۵. Dor: 20.1001.1.16059689.1399.24.3.4.6
- مدنی، ف.، مهدوی، الف.، رفیعیان ، م.، و محمد نیای قرایی، ف . (۱۴۰۱). بررسی تأثیر مؤلفه‌های مکانی بر تولید فضای معنویت مبنا در مقیاس شهری (مورد پژوهی منطقه ثامن شهر مشهد)، *فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا*، ۲۶ (۱)، ۱۱۷-۹۰. Dor: 20.1001.1.16059689.1401.26.1.4.6

— Abed, A. R. (2017). Assessment of social sustainability: a comparative analysis. Proceedings of the Institution of Civil Engineers - *Urban Design and Planning*, 170(2), 72–82. doi:10.1680/jurdp.16.00020
— Adewumi, A., Onyango, V., Moyo, D., & Al Waer, H. (2019). A review of selected neighbourhood sustainability assessment frameworks using the Bellagio STAMP. *International Journal of Building Pathology and Adaptation*, 37(1), 108–118. https://doi.org/10.1108/IJBPA-07-2018-0055
— Ahmed, K. (2017). Designing Sustainable Urban Social Housing in the United Arab Emirates. *Sustainability*, 9(8), 1413. doi:10.3390/su9081413
— Alderete, M.V. (2021). Determinants of Smart City Commitment among Citizens from a Middle City in Argentina. Smart Cities 2021, 4, 1-17, 1113–1129. https://doi.org/10.3390/smartcities4030059.
— Al-Hagla, K. (2008). Towards a sustainable neighbourhood: The role of open spaces. *ArchNet*-IJAR, 2(2), 162–177. https://www.academia.edu/8397247/
Ali, P. (2019). Places of worship can be health promotion spaces for faith-based black, Asian and minority ethnic (BAME) communities. *Evidence-Based Nursing*. 10.1136/ebnurs-2019-103140
— Amirzadeh, M., Sobhaninia, S., & Sharifi, A. (2022). Urban resilience: A vague or an evolutionary concept? *Sustainable Cities and Society*, 81, Article 103853. https://doi.org/10.1016/j.scs.2022.103853
— Bacon. N,. Douglas C,. & Woodcraft, S. (2012). *Creating Strong Communities: How to Measure the Social Sustainability of New Housing Development*. The Berkeley Group, London, UK.
— Baird, M.B., (2012). Well-being in refugee women experiencing cultural transition, *advances in nursing science.* ANS 35, 249. DOI: 10.1097/ANS.0b013e31826260c0
— Barlas, M. A. (2006). Urban Streets & Urban Rituals. *Middle East Technical University Faculty of Architecture*.
— Bornioli, A., & Subiza-P´erez, M. (2023). Restorative urban environments for healthy cities: A theoretical model for the study of restorative experiences in urban built settings. *Landscape Research*, *48*(1), 152–163. Chicago. DOI: 10.1080/01426397.2022.2124962
— Bornioli, A., Parkhurst, G., & Morgan, P. L. (2018). The psychological wellbeing benefits of place engagement during walking in urban environments: A qualitative photo-elicitation study. *Health & Place*, *53*(March), 228–236. DOI: 10.1016/j.healthplace.2018.08.018
— Børrud, E. (2018). Virker pbl etter hensikten? Områdeplanlegging for gjennomføring av byggeprosjekter. *Plan*, *50*(3), 24-27.

- Bramley, G., Power, S., (2009). Urban form and social sustainability: the role of density and housing type. *Environment and Planning*, 36 (1), 30–48. https://doi.org/10.1068/b33129
- Bramley. G., Dempsey. N., Power, S,. & Brown, C. (2006). What is 'social sustainable', and how do our existing urban forms perform in nurturing it? In Proceedings of Planning Research Conference, London, UK (Morgan J (ed.). *Bartlett School of Planning*, UCL, London, UK, pp. 1–40. https://www.academia.edu/
- Burchardt, M., Martínez-Ariño, J., Griera, M., & Bramadat, P. (2023). Rite and Stone: Religious Belonging and Urban Space in Global Perspective. *Space and Culture*, 26(2), 148-154. https://doi.org/10.1177/12063312231161185
- Burton, E. (2003). Housing for an urban renaissance: implications for social equity. *Housing Studies* 18(4): 537–562. https://doi.org/10.1080/02673030304249
- Campdepadrós-Cullell, R., Pulido-Rodríguez, M. Á., Marauri, J., & Racionero Plaza, S. (2021). Interreligious Dialogue Groups Enabling Human Agency. *Religions*, 12(3), 189. https://doi.org/10.3390/rel12030189
- Cao, J,. & Kang, J. (2019). Social relationships and patterns of use in urban public spaces in China and the United Kingdom. *Cities*, 93, 188-196. https://doi.org/10.1016/j.cities.2019.05.003
- Carmody, M.-L., Schweitzer, R.D., Vromans, L., & Luana La, M., (2021). Narratives of women-at-risk resettled in Australia: loss, renewal and connection. J. Loss Trauma 26, *Queensland University Technology* 485–500. : https://eprints.qut.edu.au/206461/
- Carmona, M. (2019). Principles for public space design, planning to do better. *Urban Design International*, 24(1). https://doi.org/10.1057/s41289-018-0070-3
- Chaudhary, A., Dosto, N., Hill, R., Lehmijoki-Gardner, M., Sharp, P., Daniel Hale, W., & Galiatsatos, P. (2019). Community Intervention for Syrian Refugees in Baltimore City: Journal of Religion and Health.. https://doi.org/10.1007/s10943-019-00893-9
- Chen, W., Li, L., & Renzaho, A.M.N., (2017). Building a new life in Australia: an analysis of the first wave of the longitudinal study of humanitarian migrants in Australia to assess the association between social integration and self-rated health. BMJ Open 7, 1–11. DOI: 10.1136/bmjopen-2016-014313
- Colantonio, A. (2007). Social Sustainability: An exploratory analysis of its definition, assessment methods, metrics and tools. In: Measuring Social Sustainability: Best Practice from Urban Renewal in the EU 2007/01: EIBURS Working Paper Series. Oxford Institute for Sustainable Development (OISD), International Land Markets Group, Oxford Brookes University, Oxford, UK. http://eprints.lse.ac.uk/id/eprint/35947
- Daulay, H. H. P. (2019). Pendidikan Islam di Indonesia: historis dan eksistensinya. Prenada Media.
- Dawodu, A., Akinwolemiwa, B., & Cheshmehzangi, A. (2016). A conceptual re-visualization of sustainability pathways for the development of Neighborhood Sustainability Assessment Tools (NSATs). *Sustainable Cities and Society*, 28, 398–410. https://doi.org/10.1016/j.scs.2016.11.001
- Dempsey N,. Bramley G,. Power, S,. & Brown, C. (2011). The social dimension of sustainable development: defining urban social sustainability. *Sustainable Development* 17(3): 289–300. DOI:10.1002/sd.417
- Dixon, T,. & Woodcraft, S, (2013). Creating Strong Communities – Measuring Social Sustainability in New Housing Development. *Town & Country Planning*, London, UK, pp. 473–480.

- Firman, F., Alef, R., & Eric, M. (2022). Use of Zoom Meeting Applications to Memorize the Qur'an Online. *Journal International Inspire Education Technology*, 1(2), 99–110. https://doi.org/10.55849/jiiet.v1i2.92
- Frounfelker, R.L., Tahir, S., Abdirahman, A., & Betancourt, T.S., (2019). Stronger together: community resilience and Somali Bantu refugees. Cult. Divers Ethnic Minor. *Psychol*. 26, 22–31. https://doi.org/10.1037/cdp0000286
- Gehl, J. (2004). Life between buildings: Using public space (5th ed.). The Danish Architectural Press.
- Gehl, J. (2011). *Life between Buildings: Using Public Space. Washington DC:* Island Press.
- Harris, K. (2003). Your Third Place or mine? Public libraries and local communities. *Public Library Journal, 18*(2), 26–29.
- Harvey, D. (2000). Debates and developments: The right to the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 24(2), 459. https://doi.org/10.1111/1468-2427.00257
- Hassan, A. M., & Lee, H. (2015). Toward the sustainable development of urban areas: An overview of global trends in trials and policies. *Land Use Policy*, 48, 199–212. https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2015.04.029
- Himerath, R. B., Balachandra, P., Kumar, B., Bansode, S. S., & Murali, J. (2013). Indicator-based urban sustainability—a review. *Energy for Sustainable Development*, 17, 555–563. https://doi.org/10.1016/j.esd.2013.08.004
- Hosseini, S. M., Jebeli. (2021). The Role of Mosques in Preventing Population Decline. *Journal of Islam and Social Studies*, *8* (32), 89-118. doi: 10.22081/jiss.2021.59555.1734 [In Persian].
- Huang, L., Wu, J., & Yan, L. (2015). Defining and measuring urban sustainability: *A review of indicators. Landscape Ecology*, 30(7), 1175–1193. https://doi.org/ 10.1007/s10980-015-0208-2
- Ikafa, I., & Hack-Polay, D., (2018). Deliver us from evil: the role of faith and family in coping with stress among African migrants in Australia. *Soc. Work. Soc. Sci. Rev*. 20, 88–107. https://core.ac.uk/download/pdf/276543035.pdf
- Ilham, S., Adelir, D., & Delr, Q. (2022). The Benefits of Whatsapp as a Medium in Depositing Memorization of the Qur'an. *Journal International Inspire Education Technology*, 1(2), 86–98. https://doi.org/10.55849/jiiet.v1i2.90
- Jacobs, J. (1961). Live and death of great American cities (first). Random House.
- Jepson, E. J., Jr. (2009). Planning and sustainability. In D. S. Graber, & K. A. Birmingham (Eds.), *Urban planning in the 21st century*. New York: Nova Science Publishers, Inc. https://www.academia.edu/8435724/Planning_and_sustainability
- Kaplan, D.E., (2009). Contemporary American Judaism: Transformation and Renewal. *Columbia University Press*, New York.
- Kates, R. W., Parris, T. M., & Leiserowitz, A. A. (2005). What is sustainable development? Goals, indicators, values, and practice. *Environment: Science and Policy for Sustainable Development*, 47(3), 8–21. https://doi.org/10.1080/00139157.2005.10524444
- Klinenberg, E., (2018). Palaces for the People: How Social Infrastructure Can Help Fight Inequality, Polarization, and the Decline of Civic Life. *Crown Publishing Group*, New York, NY.

— Komeily, A., & Srinivasan, R. S. (2015). A need for balanced approach to neighborhood sustainability assessments: A critical review and analysis. *Sustainable Cities and Society*, 18, 32–43. https://doi.org/10.1016/j.scs.2015.05.004
— Kong, L., (1990). Geography and religion: trends and prospects. Prog. *Hum. Geogrphy*. 14 (3), 355–371. https://doi.org/10.1177/030913259001400302.
— Kotani, H., Okai, H., & Tamura, M. (2023). Activities and roles of mosques in Japan after the recent major earthquakes: A comprehensive study. Progress in Disaster Science, 20, 100297. , https: //doi.org/10.1016/j.pdisas.2023.100297
— Kunzmann, K.R. (2020). Smart Cities after Covid-19: Ten Narratives. *Planinng*. Rev, 56(2), 20–31. https://doi.org/10.1080/02513625.2020.1794120
— Latham, A., & Layton, J. (2019). Social infrastructure and the public life of cities: studying urban sociality and public spaces. Geogr. Compass 13 (7), 12444. https://doi.org/ 10.1111/gec3.12444
— Li, J., Dang, A., & Song, Y. (2022). Defining the ideal public space: A perspective from the publicness. *Journal of Urban Management*, 11(4), 479–487. https://doi.org/10.1016/ j.jum.2022.08.005.
— Littig, B,. & Griessler, E. (2005). Social sustainability: a catchword between political pragmatism and social theory. *International Journal of Sustainable Development* 8(1–2): 65–79. https://www.ihs.ac.at/fileadmin/public/soziologie/test2.pdf.
— Liu, Q., Wu, Y., Xiao, Y., Fu, W., Zhuo, Z., van den Bosch, C. C. K., & Lan, S. (2020). More meaningful, more restorative? Linking local landscape characteristics and place attachment to restorative perceptions of urban park visitors. *Landscape and Urban Planning*, *197*(February). DOI:10.1016/j.landurbplan.2020.103763
— Low, S., & Smart, A. (2019). Thoughts about public space during covid-19 pandemic. *City and Society*, 32(1). https://doi.org/10.1111/ciso.12260.
— Lund, C., Brooke-Sumner, C., Baingana, F., Baron, E. C., Breuer, E., Chandra, P., & Saxena, S. (2018). Social determinants of mental disorders and the Sustainable Development Goals: a systematic review of reviews. The Lancet Psychiatry, 5(4), 357–369. doi:10.1016/s2215-0366(18)30060-9
— Madani F, Mahdavi A, Rafieian M, Mohammadniay Gharaee F. (2022). Analysis of the effect of place indicators on the production of spiritual-led space on an urban scale (Case study: Samen area of Mashhad). *The Journal of Spatial Planning*; 26 (1):89-117. Dor 20.1001.1.16059689.1401.26.1.4.6 [In Persian]
— Madanipour, A. (2015). Urban design and public space. In J. D. Wright (Ed.) (2nd ed., Vol. 24. International encyclopedia of the social & behavioral sciences (pp. 789–794). *Elsevier*. https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.74049-9
— Mandeli, K. (2019). Public space and the challenge of urban transformation in cities of emerging economies: Jeddah case study. *Cities*, 95(July), Article 102409. https:// doi.org/10.1016/j.cities.2019.102409
— Manouchehrifar, B., & Forester, J. (2021). Rethinking Religion and Secularism in Urban Planning: Edited by Babak Manouchehrifar and John Forester. *Planning Theory and Practice*, 22(2), 269–317. https://doi.org/10.1080/14649357.2021.1908078
— Mari Tamura., Hitomu Kotani., Yusuke Katsura., Hirofumi Okai, (2020). Mosque as a COVID-19 vaccination site in collaboration with a private clinic: A short report from Osaka, Japan, *Progress in Disaster Science*, 16 (2022) 100263, https://doi.org/10.1016/j.pdisas.2022.100263

- Martins, M. S., Fundo, P., Locatelli Kalil, R. M., & Rosa, F. D. (2021). Community participation in the identification of neighbourhood sustainability indicators in Brazil. *Habitat International*, https://doi.org/10.1016/j.habitatint.2021.102370
- McLoughlin, S. (2005). Mosques and the public space: conflict and cooperation in Bradford. J. *Ethnic Migration Stud*. 31 (6), 1045–1066. https://doi.org/10.1080/13691830500282832
- Mododi Arkhodi, M., Asadi, A., & Gholami Bimorgh, Y. (2020). Role of Mosques in Social Stability (Case Study: Mosques of Qaen City). *Geography and Urban Space Development*, 7(1), 120-99. doi: 10.22067/gusd.v7i1.85257 [In Persian].
- Mouratidis, K. (2018). Rethinking how built environments influence subjective wellbeing: a new conceptual framework. J. Urban.: Int. Res. Place. *Urban. Sustain*. 11 (1), 24–40. https://doi.org/10.1080/17549175.2017.1310749.
- Murphy, K. (2012). The social pillar of sustainable development: a literature review and framework for policy analysis. *Sustainability: Science, Practice, and Policy* 8(1): 15–29. https://doi.org/10.1080/15487733.2012.11908081
- Nazm Far, H, Alavi S, Eshghi A. (2018). The assessment of security in urban public spaces (Case Study: Tehran city parks). *The Journal of Spatial Planning*. 22 (2): 133-165.http://hsmsp.modares.ac.ir/article-21-15332-fa.html.[In Persian.]
- Oldenburg, R. (1999). The great good place: Cafés, coffee shops, bookstores, bars, hair salons, and other hangouts at the heart of a community. New York: Marlowe.
- Pirbababei, M. T., & Rabieifar, V. (2019). Explaining the Role of Mosques in Improving the Quality of Life for Neighborhood Residents in Iranian-Islamic Cities (Case Study: Husseiniyah A'azam in Husseiniyah Neighborhood, Zanjan). *Geography and Urban Space Development*, 5(2), 105-125. doi: 10.22067/gusd.v5i2.61891 [In Persian].
- Pirbababei, M. T., & Rabieifar, V. (2019). Explaining the Role of Mosques in Improving the Quality of Life for Neighborhood Residents in Iranian-Islamic Cities (Case Study: Husseiniyah A'azam in Husseiniyah Neighborhood, Zanjan). *Geography and Urban Space Development*, 5(2), 105-125. doi: 10.22067/gusd.v5i2.61891 [In Persian].
- Rahman, M. M. (2018). Education, Teaching Methods and Techniques in the Early Years of Islam during the Era of Prophet Muhammad (SAW). IJRDO-Journal of Business Management, 4(2), 1–22
- Rasoolimanesh, S. M., Badarulzaman, N., & Jaafar, M. (2011). Achievement to sustainable urban development using city development strategies: A comparison between cities alliance and the World Bank definitions. *Sustainable Development*, 4(5), 151–166. https://www.ccsenet.org/journal/index.php/jsd/article/view/11340
- Reed, M.G., (2007). Seeking red herrings in the wood: tending the shared spaces of environmental and feminist geographies. *Canadian Geographer-Geographe Canadien* 51 (1), 1–21. https://doi.org/10.1111/j.1541-0064.2007.00162.x
- Rosyid, M. (2017). Peredam Konflik Agama: Studi Analisis Penyelesaian di Tolikara Papua 2015. Afkaruna: *Indonesian Interdisciplinary Journal of Islamic Studies*, 13(1), 48–81. https://doi.org/10.18196/afkaruna.v13i1.4203
- Sharifi, A. (2019). Resilient urban forms: A macro-scale analysis. Cities (London, England), 85(October 2018), 1–14. https://doi.org/10.1016/j.cities.2018.11.023
- Sharifi, A., & Murayama, A. (2013). A critical review of seven selected neighborhood sustainability assessment tools. Environmental Impact Assessment Review, 38, 73–87. https://doi.org/10.1016/j.eiar.2012.06.006.

- Shekhar, H., Schmidt, A.J., Wehling, H.-W., (2019). Exploring wellbeing in human settlements - a spatial planning perspective. *Habitat International*. 87, 66–74. https://doi.org/ 10.1016/j.habitatint.2019.04.007.
- Sözeri, S., & Altinyelken, H. K. (2019). What are children being taught in the mosque? Turkish mosque education in the Netherlands. *Learning, Culture and Social Interaction*, 22, 100326. https://doi.org/10.1016/j.lcsi.2019.100326
- Sugiharto, Kirowati, D., & Amir, V. (2019). Analysis of Mosque Financial Management to Optimization the Role of Mosque in Advancing Communities Using Critical Ethnomethodology Studies. *Akuntansi Dan Sistem Informasi*, 4(2), 115–124. DOI: https://doi.org/10.32486/aksi.v4i2.57
- Suud Sarim Karimullah., (2023). THE ROLE OF MOSQUES AS CENTERS FOR EDUCATION AND SOCIAL ENGAGEMENT IN ISLAMIC COMMUNITIES, *Jurnal Bina Ummat: Membina dan Membentengi Ummat*, Vol. 6 No. 2 (2023). DOI: https://doi.org/10.38214/jurnalbinaummatstidnatsir.v6i2.184
- Thin, N., (2012). *Social Happiness*: Theory into Policy and Practice. Policy Press,, Bristol.
- Tonne, C., Adair, L., Adlakha, D., Anguelovski, I., Belesova, K., Berger, M., & Adli, M., (2021). Defining pathways to healthy sustainable urban development. *Environ. Int.* 146, 106236 https://doi.org/10.1016/j.envint.2020.106236
- Utami, L. D., Amin, M., Mustafiyanti, M., & Alon, F. (2023). Masjid Friendly: Mosque Based Economic Empowerment. Pengabdian: *Jurnal Abdimas*, 1(2), 97–106. https://doi.org/10.55849/abdimas.v1i2.186
- Walther, L., Fuchs, L. M., Schupp, J., & Von Scheve, C. (2020). Living conditions and the mental health and well-being of refugees: evidence from a large-scale German survey. Journal of immigrant and minority health, 22(5), 903-913. https://doi.org/10.1007/s10903-019-00968-5
- Wang, B., Loo, B. P. Y., Zhen, F., & Xi, G. (2020). Urban resilience from the lens of social media data: Responses to urban flooding in Nanjing, China. *Cities* (London, England), 106, Article 102884. https://doi.org/10.1016/j.cities.2020.102884
- Wu, J., & Wu, T. (2012). *Sustainability indicators and indices*. In C. N. Madu, & C. Kuei (Eds.), Handbook of sustainable management. London: Imperial College Press.
- Yildiz, S., Yilmaz, M., Kivrak, S., & Gültekin, A. B. (2016). Neighbourhood sustainability assessment tools and a comparative analysis of five different assessment tools. Planinng, 26(2), 93–100. https://doi.org/10.14744/planlama.2016.05914.
- Yoon, J., & Park, J. (2015). Comparative analysis of material criteria in neighbourhood sustainability assessment tools and urban design guidelines: Cases of the UK, the US, Japan and Korea. *Sustainability*, 7(11), 14450–14487. https://doi.org/10.3390/ su71114450
- Zangiabadi A. Mirzaei S, (2020). Explanation the factors affecting on achievement a happy city in Shiraz Metropolis. *The Journal of Spatial Planning* 24 (3) :65-103. Dor: 20.1001.1.16059689.1399.24.3.4.6 [In Persian].